

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «“Покарання простором” у сталінську добу (на матеріалах Київської області)»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Бовкун Дар’я Віталіївна

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна, PhD, кандидат історичних
наук, професор

Рецензент: Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Бовкун Дар'я Віталіївна, студентка 2 р. н. факультету гуманітарних наук,
спеціальності: 032 "Історія та археологія"

адреса електронної пошти: daria.bovkun@ukma.edu.ua підтверджую, що
написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «“Покарання
простором” у сталінську добу (на матеріалах Київської області)» відповідає
вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених
пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів
НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є
остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям
академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння
змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної
системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах
даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента/ки

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної / магістерської роботи

Тема: «“Покарання простором” у сталінську добу (на матеріалах Київської області)»

Автор: студент(ка) 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи:

Робота є дослідженням використання карально-репресивними органами влади вислань та заслань як методу покарання щодо мешканців Київщини у сталінську добу. Вона присвячена окресленню особливостей перебігу практик «терору простором» у Києві та Київській області.

На підставі аналізу архівно-слідчих справ з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці у роботі з'ясовуються групи, щодо яких використовувалися вислання та заслання, логіка інкримінованих їм звинувачень та вироки. У першому розділі висвітлюється процес утвердження практик «покарання простором» у Радянському Союзі та їх використання стосовно мешканців Київщини у контексті колективізації. У другому розділі розглядаються справи про вислання та заслання, за визначенням радянської влади, «ворожих елементів».

Робота охоплює аспекти, пов'язані зі специфічними складовими слідчого процесу, стратегіями поведінки репресованих та їх долями після вироку про вислання чи заслання.

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Контроль простору радянською владою	12
1.1. Утвердження практики «терору простором» в СРСР.....	12
1.2. Покарання виселенням в контексті колективізації.....	22
1.3. Колективні справи: «куркулі» та «націоналісти».....	31
Розділ 2. Очищення простору від «ворожих елементів»	42
2.1. Справи проти службовців та «шкідників».....	42
2.2. Доли людей з родин «ворогів народу».....	46
2.3. Вислання представників нацменшин та «фольксдойчів».....	58
Висновки	68
Список джерел і літератури	71
Додатки	76

Умовні скорочення

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

КОВ ДПУ – Київський обласний відділ державного політичного управління

РНК – Рада народних комісарів

МДБ – Міністерство державної безпеки

УП – Уповноважене представництво

Вступ

Репресії були суттєвою складовою життя радянського суспільства упродовж всього існування СРСР і особливо в сталінський період. Вони суттєво впливали на спосіб мислення радянських людей, їх побутові практики та визначали стратегії пристосування до наявних реалій. Карально-репресивні органи влади вдавалися до різних методів терору щодо населення: від обмеження доступу до освіти та кар'єрних перспектив до утримання у в'язницях, таборах та фізичного знищення. Окреме місце серед них посідають заборони на проживання в «режимних» місцевостях, вислання та заслання.

Для означення цих репресивних практик ми послуговуємося поняттями «покарання простором»/ «терор простором», що були введені до наукового обігу Оленою Стяжкіною та Тамарою Вронською.¹ Дослідниці використовують їх, насамперед, щодо виселення людей із певних місцевостей та заборони на повернення до них.² Вживаючи поняття «покарання простором» та «терор простором» у цьому дослідженні, ми маємо на увазі практики з «видалення» осіб з їх постійного місця проживання, перераховані вище – заборони на проживання в «режимних» місцевостях, вислання та заслання.

Це дослідження є **актуальним**, тому що є спробою доповнення наявного доробку з вивчення репресивних заходів більшовицької влади на теренах УСРР/УРСР у роки правління Сталіна. Аналіз справ щодо виселення та заслання мешканців Київщини дає можливість сформулювати більш повне уявлення про їх перебіг та відбиток на долях конкретних людей.

Мета кваліфікаційної роботи – проаналізувати застосування карально-репресивними органами влади покарання висланнями та засланнями на Київщині протягом 1920-х – 1950-их рр.

З поставленої мети випливають **завдання**. На основі аналізу архівно-слідчих справ з'ясувати:

¹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. 456 с.

² Там само. С. 408.

- Особливості застосування покарання висланням та засланням щодо селян у контексті колективізації: спосіб аргументації звинувачень, стратегії поведінки обвинувачених, вироки;
- Спосіб використання практик «покарання простором» у колективних справах за звинуваченнями у «куркульстві» та націоналізмі;
- Причини та спосіб застосування вислань та заслань щодо службовців;
- Спосіб притягнення до обвинувачення членів родин «ворогів народу» та «зрадників Батьківщини», стратегії поведінки обвинувачених, вироки;
- Особливості практик «покарання простором» щодо представників національних меншин та «фольксдойчів» - способи обвинувачення, вироки.

Об’єктом кваліфікаційної роботи є радянська система репресій.

Предметом кваліфікаційної роботи є застосування практик «покарання простором» щодо мешканців Київщини протягом 1920-х – 1950-их рр.

В основі **методологічної бази** дослідження—загальнонаукові принципи аналізу та синтезу і метод критичного аналізу джерел.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця 1920-их рр. і до початку 1950-их. Вибір нижньої хронологічної межі обумовлений часом зосередженням влади у Радянському Союзі в руках Сталіна та початком активного набирання обертів репресивної політики у державі. Верхня хронологічна межа – це початок процесів реабілітації після смерті Сталіна.

Територіальні рамки дослідження – місто Київ та Київська область в адміністративних межах 1920-х – початку 1950-х рр.

Історіографія

Першими досліджувати сталінський терор почали західні історики. Засадничими є праці, зокрема, Роберта Конквеста «The Great Terror» та Шейли

Фіцпатрік «Everyday Stalinism».³ У них дослідники розглядають період «великих чисток» 1930-их рр., у власний спосіб аналізуючи природу сталінської репресивної політики та її вплив на населення Радянського Союзу.⁴

Великий внесок у дослідження природи тоталітарних систем зробила Ханна Арендт своєю працею «Джерела тоталітаризму», у якій йдеться про корені виникнення цього явища, обставини, за яких воно стає можливим та його вплив на населення.⁵ У цьому дослідженні ми послуговуємося окремими концепціями Ханни Арендт, наприклад, про атомізацію суспільства в умовах тоталітарних режимів.⁶

Сучасні українські історики також займаються репресивною політикою сталінського періоду. У їхньому середовищі, зокрема, користується популярністю тема колективізації. З нею пов'язані практики «покарання простором» щодо селян, які ми розглядаємо у цій роботі. Активно на цій ниві працюють Василь Марочко – фокус його наукових зацікавлень зосереджений насамперед на Голодоморі, та Станіслав Кульчицький, що загалом займається проблемою становлення комуністичного режиму в Україні.⁷

Олег Бажан має значну кількість праць у своєму науковому доробку, що пов'язані з проблемами функціонування карально-репресивних органів влади у Радянському Союзі. Зокрема, низку статей дослідник присвятив локальному виміру репресій – « “Великий” терор на Полтавщині», « “Великий терор” на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви», « “Національні” операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика».⁸ Поліна

³ Конквест Р. Большой террор. В 2-х томах. — Рига: 1991. 416 с.+ 432 с.; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. — М. : 2008. 168 с.

⁴ Там само.

⁵ Арендт Х. Джерела тоталітаризму/ Пер. з англ. — К.: 2002. 584 с.

⁶ Там само. С. 366-368.

⁷ Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. — Київ: 2014. 64 с.; Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К., 2014. 208 с.

⁸ Бажан Олег «Великий терор» на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / Бажан Олег // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2008. - 28. - С. 109-121; Бажан О. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви / Бажан Олег, Вадим Золотарьов // Краєзнавство. - 2012. - 1. - С. 85-101.; Бажан О.

Бондаренко у дисертації «Жіночий досвід сталінських репресій 1930-их рр.» зосереджується на специфіці слідства щодо дружин «ворогів народу».⁹

Сергій Єскельчик у праці «Повсякденний сталінізм» розглядає особливості політичного життя у Радянському Союзі під час та після Другої світової війни. У ній дослідник звертає увагу на параною карально-репресивних органів щодо «німецьких шпигунів і прислужників», які могли залишитися у Києві, та здійснення акцій для їх «викриття», що включали заслання.¹⁰

Станіслав Кульчицький також доклався до дослідження теми просторових обмежень. У їхній спільній із Тамарою Вронською статті «Радянська паспортна система» паспорт аналізується як засіб контролю над суспільством та територіями Радянського Союзу.¹¹ Тетяна Пастушенко у монографії «В'їзд репатріантів до Києва заборонений...» розглядає політику влади щодо виселених людей у повоєнний період.¹²

Засадничим для нашого дослідження є доробок Тамари Вронської та Олени Стяжкіної щодо сталінських репресій. У праці «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.)» Тамара Вронська розглядає проблему повторного покарання колишніх в'язнів таборів, аналізуючи також тему просторових обмежень та заслань.¹³

Спільна книга дослідниць «Мінусники: покарані простором» є найбільш повним дослідженням практики просторових обмежень на теренах УСРР/УРСР. Тамара Вронська та Олена Стяжкіна у цій праці розглядають інституціоналізацію «терору простором» у Радянському Союзі, базуючись на офіційній документації владних органів, та його практичний вимір на основі

"Національні" операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2020. - № 1 (53). - С. 5.

⁹ Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): дис. ... канд. іст. наук: Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021. 274 с.

¹⁰ Єскельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. К.: 2018. 306 с.

¹¹ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С. 3-15.

¹² Пастушенко Т. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. оstarбайтерів та військовополонених в Україні – К., 2011. 164 с.

¹³ Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019. 420 с.

архівних джерел. Дослідниці акцентують увагу на розрізненні понять «вислання» та «заслання» та розглядають різні категорії «мінусників» - людей, що були позбавлені права на проживання у певних місцевостях.¹⁴

У 2022 р. вийшла у світ праця Тамари Вронської «Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення». Книга є продовженням дослідження більшовицьких практик «видалення» «ненадійного» населення з місць їх постійного проживання, у якій історикиня значну увагу приділяє формуванню інституту сімейного заручництва в СРСР та його функціонуванню.¹⁵

Джерельна база дослідження

Наше дослідження базується на документах із 263-го Фонду Центрального державного архіву громадських об'єднань та українціки (ЦДАГОУ). У ході дослідження нами було проаналізовано 45 справ про вислання та заслання мешканців Київщини з кінця 1920-их рр. до початку 1950-их рр. Одна частина цих справ уже була введена в науковий обіг, інша – аналізується вперше.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі розглядається утвердження покарання висланнями та засланнями у радянському законодавстві та їх використання у контексті колективізації. У другому розділі аналізуються справи про вислання та заслання осіб, що визначалися владою «соціально небезпечними» та «ворожими» - «шкідників», членів родин «ворогів народу» та «зрадників Батьківщини», представників національних меншин та «фольксдойчів».

¹⁴ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. 456 с.

¹⁵ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. 448 с.

Розділ 1. Контроль простору радянською владою

1.1. Утвердження практики «терору простором» в СРСР

«Покарання простором» - це вагома частина репресивних заходів більшовиків, яка почала утверджуватися ще фактично до утворення СРСР. Заслання до віддалених регіонів, вислання закордон, обмеження пересування – це практики, що використовувалися ще за часів Російської та Австрійської імперій.¹⁶ Ми окреслимо головні віхи процесу впровадження «покарання простором» у нормативно-правову базу радянської системи.

Перший указ більшовиків про примусове «видалення» населення з місць постійного проживання з'явився практично одразу після Жовтневої революції 1917 р.. Йдеться про інструкцію «Про революційний трибунал», видану наркоматом юстиції РСФРР 19 грудня 1917 р. За нею, спеціальні суди мали право на винесення таких вироків щодо осіб, звинувачених у виступах проти «червоної» влади.¹⁷ Їх «видаляли» зі «столиць, окремих місцевостей або меж Російської республіки».¹⁸ Наступним кроком стало рішення ВЦВК «Про адміністративне заслання» від 10 серпня 1922 року. Юрисдикція над цією санкцією надавалася Комісії з адміністративного вислання, яка мала виносити рішення у позасудовому порядку, щодо «осіб, причетних до контрреволюційних виступів»¹⁹. У декреті вживався термін «*вислання за кордон або в певні місцевості РСФРР*»²⁰, хоча в другому випадку фактично йшлося про *заслання*. Люди ж, котрі піддавалися цій санкції, згідно з тим же декретом, зараховувалися до категорії «*позбавленців*».²¹ Вони позбавлялися виборчих прав, не отримували пенсії та інші види соціальної допомоги.²²

¹⁶ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.58-71.

¹⁷ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.21.

¹⁸ Цит. За там само. С.21

¹⁹ Цит. За Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 122.

²⁰ Цит. За там само. С. 122.

²¹ Там само. С.123

²² Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С.5.

У першому Кримінальному кодексі радянської України 1922 р. передбачалося «вигнання ... на строк або безстроково»²³. А за несанкціоноване повернення до України призначалася смертна кара.²⁴ У 49 статті КК також вже фактично згадується покарання «географічним мінусом», проте, звичайно, без використання цього поняття. Воно застосовувалося до «соціально небезпечних елементів» - це могли бути люди, що особисто не вчиняли «злочинної», з точки зору більшовицької влади, діяльності, однак звинувачувалися у зв'язках з такими особами.²⁵

Розглядаючи справи «покараних простором» людей, ми переконуємося у тому, що категорія «соціально небезпечних елементів» дійсно мала доволі розмиті межі та включала в себе, як стверджує Тамара Вронська, «широке коло людей, стигматизованих владою таким чином».²⁶ Надалі упродовж 1920-х – 1930-х рр. вона набуватиме ще ширшого сенсу. Це створюватиме сприятливі умови для масового винесення вироків про вислання позасудовими органами влади. Такі функції після створення СРСР замість Комісії з адміністративного вислання отримала Особлива нарада при ОДПУ (1924 р.).²⁷ Аналогічна Особлива нарада була створена і при колегії ДПУ УСРР, хоча остаточні рішення ухвалювала союзна Особлива нарада.²⁸ З 1934 р. по 1938 р. за постановою ЦВК СРСР лише Особлива нарада при НКВС СРСР зберігатиме компетенцію на позасудові репресії і матиме право на «заслання та вислання до 5 років під гласний нагляд всіх без винятку із заборонаю проживання у столицях союзних республік та великих містах СРСР»²⁹. За тією ж постановою видворення за кордон як покарання зберігалось тільки для іноземних підданих

²³ Цит. За Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С.5.

²⁴ Там само. С.5.

²⁵ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: Дух і Літера, 2022. С.22.

²⁶ Там само. С. 22.

²⁷ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.130.

²⁸ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.25.

²⁹ Там само. С. 25.

і, відповідно, вже в другій половині 1930-их рр. не використовується для радянських громадян.³⁰

В уточненні до декрету «Про адміністративне вислання» (спеціальна інструкція НКВС РСФРР від 3 січня 1923 р.) конкретизувалися три різні форми того, що в мові документів позначалося, як *вислання*: «з певної місцевості із заборонаю проживання в певних населених пунктах РСФРР»³¹; «із певної місцевості до конкретного району РСФРР»³²; «вислання за кордон»³³. У першому випадку йдеться про заборону проживання на певних територіях – т. зв. «мінус». Це питання ми розглянемо детальніше згодом. Прецедент видворення за кордон серед усіх справ репресованих нам зустрівся лише один, і стосувався він звинувачення у шпигунській діяльності на користь Німеччини німки за національністю Марти Рудольфівни Лау в 1937 році.³⁴ Що ж до терен УСРР, то дані положення були введені в дію оприлюдненою наркоматом внутрішніх справ інструкцією ДПУ від 2 лютого 1923 р.. Окрім цього, з'являлася четверта форма – «вислання з УСРР до РСФРР».³⁵ У 1924 р. додалося положення про встановлення гласного нагляду за висланими – обов'язковою стала періодична реєстрація в органах ОДПУ за місцем проживання.³⁶

1930-ті роки розпочалися з масштабних акцій «розкуркулення», а продовжилися наростанням темпів репресій щодо різних груп населення. До географічного «мінусу» в ці роки мільйонами потрапляли селяни. У результаті декларованих владою «соціалістичних перетворень на селі» вони опинялися

³⁰ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.220.

³¹ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С. 23.

³² Там само. С. 23.

³³ Там само. С. 23.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф.263, Оп.1, Спр.66552 Т.1-4.

³⁵ Цит. За Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.24; Там само. С.24.; Її дію ми чітко побачимо у справах про вислання мешканців Київської області до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії тощо.

³⁶ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.25.

на периферії тепер уже радянської імперії.³⁷ У цей час активно відбувалися уточнення щодо покарання висланними та засланими. Постанова «Про висланні та заслання, що застосовується за судовими вироками» ВЦВК і РНК РСФРР від 10 січня 1930 року зазначала просто заслання «у певну місцевість»³⁸ на термін від трьох до десяти років та інший тип, де до цього додавалися ще примусові роботи. Також, вона містила положення про режимні обмеження та неможливість висланні та заслання осіб, що не досягли 16 років.³⁹

У 1933 р. своєрідний віковий ценз підвищили до 18 років, додавши водночас умову, що особі має бути не більше 60 років⁴⁰. Фактично одночасно з постановою ВЦВК і РНК РСФРР у січні 1930 р. з'явилося роз'яснення щодо процедури заслання та висланні у наказі ОДПУ №19/10. Тривалість покарання засланим у позасудовому порядку визначалася терміном до 3 років. Після відбуття покарання колишні засланці не могли проживати у низці населених пунктів та місцевостей – вони отримували «мінус 12». У 1930 р. в державній мові документів з'явилося поняття «спецпереселенці», яке включало в себе насамперед «розкуркулених» та висланих селян, однак до цієї категорії насправді потрапляли різні групи «неправильних» громадян.⁴¹ Це залежало від того, які нові приводи для терору щодо населення радянська влада знаходила у різні періоди. На наступних сторінках дослідження ми розглянемо випадок відправки до спецпоселення членів родини «зрадника Батьківщини» у післявоєнний час.

Сам інститут сімейного заручництва остаточно сформувався у Радянському Союзі також у 1930-их рр. Ключовою для цього подією стало запровадження до КК УСРР положень постанови ЦВК СРСР «Про доповнення

³⁷ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С.5-6.

³⁸ Цит. За Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.26

³⁹ Там само. С. 26.

⁴⁰ Там само. С.27.

⁴¹ Там само. С. 26-28.

Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо небезпечні злочини проти порядку управління) статтями про зраду батьківщини» 8 червня 1934 р. У ній йшлося про виокремлення нової когорти «злочинців» - родичів військовослужбовців, які визначалися «зрадниками батьківщини». Члени родини «зрадника батьківщини» автоматично підпадали під покарання, навіть якщо нічого не знали про «зраду». Формою цього покарання визначалося «заслання до віддалених районів Сибіру»⁴² на 5 років.⁴³

Якщо у постановах 1920-их рр. однією з причин вислання/заслання був зв'язок з злочинним середовищем, то з появою цього нововведення до категорії «соціально небезпечних елементів» зараховували автоматично за фактом сімейної спорідненості. Аналогічним чином влада розправлялася і з членами родин осіб, засуджених за «контрреволюційну» та «націоналістичну діяльність». Їх масово виселяли за межі УСРР.⁴⁴ Пояснити ці дії стосовно людей, які не вчиняли жодних злочинних дій можна лише тим, що для влади всі *потенційні* опоненти були опонентами *реальними*. Відповідна риторика і була закріплена у КК СРСР та УСРР.

У дослідженнях Великого терору 1937-1938 рр. традиційно зосереджуються на питанні масового фізичного знищення населення – інтелігенції, вищого військового керівництва, діячів верхівки компартії. Однак кампанії з «терору простором» у цей період також відбувалися. Стосувалися ж вони членів родин «ворогів», а почалися з весни 1937 р. Масштабні репресії відбувалися щодо дружин «зрадників батьківщини» та загалом родин.⁴⁵ 15 червня 1937 р. НКВС СРСР була видана інструкція, за якою членів родин «ворогів» виселяли з «Москви, Ленінграда, Києва, Ростова-на-Дону, Таганрога

⁴² Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.28.

⁴³ Там само. С. 28.

⁴⁴ Там само. С.28-30.

⁴⁵ Бажан О. «Ми всіх ворогів народу зметемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...»: Великий терор на Київщині в 1937-1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. К., 2017. С.5-20.

та Сочі у непромислові райони СРСР»⁴⁶. Цікаво, що виселяли, за інструкцією, безтерміново, адже строків покарання вона не встановлювала. Хоча вже в липні того ж року влада прийшла до думки, що подібне покарання занадто «м'яке» для членів родин «ворогів народу» і частіше почала застосовувати ув'язнення у спеціальних таборах. Також був конкретизований перелік родичів, які підпадали під санкції: дружина, чоловік, діти та утриманці – «батько, матір, брати й сестри».⁴⁷

Ще однією новацією періоду Великого терору стало збільшення кількості позасудових органів, які приймали рішення щодо виселення членів родин «зрадників батьківщини» з території УРСР. Це право, окрім Особливої наради, отримали ще «регіональні міліцейські та оперативні «позасудові трійки»⁴⁸. У 1938 р. розпочинається те, що Олена Стяжкіна та Тамара Вронська називають «позірним послабленням зашморгу»⁴⁹, - 15 квітня НКВС СРСР видав наказ про припинення арешту дружин, «засуджених за першою категорією»⁵⁰. Однак справи жінок, що вже були заарештовані, продовжували розглядати. Тому вироки про виселення продовжували виносити протягом 1938 р. Наступне «послаблення» стосувалося дітей засланих громадян. Для тієї частини з них, вина яких не була доведена, декларувалася видача паспортів і неперешкоджання «їх виїзду ... на навчання або на роботу».⁵¹ Однак дослідниці зауважують важливу деталь про те, що в'їзд для них до режимних місцевостей був заборонений. Щоб реалізувати цю заборону влада ставила до їх паспортів спеціальну відмітку, і дія «покарання простором» для них продовжувалася.⁵²

⁴⁶ Цит. За Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.249.

⁴⁷ Цит. За Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.250; Там само. С.248-250.

⁴⁸ Цит. За там само. С. 258; Всі трійки були ліквідовані 17 листопада 1938 р. (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.276).

⁴⁹ Там само. С. 275.

⁵⁰ Там само. С.275.

⁵¹ Цит. За там само. С. 276.

⁵² Там само. С.276.

1 червня 1939 р. за наказом НКВС СРСР «Про адміністративне заслання та виселення» встановлювалися нові уточнені норми щодо цих методів покарання: доправлення етапом або «одиначим порядком»⁵³; як мінімум дворазова на місяць реєстрація у місцевому органі НКВС за місцем проживання; право на самостійний пошук роботи. Після звільнення репресована особа отримувала новий паспорт. Заслані за «політичні» злочини мали у документа запис про заборону проживання у визначених місцевостях. Їх перелік у 1939 році став більшим, порівняно з 1935 р.⁵⁴

Після початку німецько-радянської війни у СРСР був введений воєнний стан. 30 червня був створений Державний Комітет Оборони, що отримав повну владу у державі щодо вирішення найважливіших питань. Структури військової влади на місцях за наказом НКВС та НКДБ від 4 липня 1941 р. отримали повноваження виселяти «небезпечних»⁵⁵ осіб з прифронтових місцевостей. Члени сімей цього широкого кола «небезпечних» осіб виселялися, якщо голову родини заарештовували. Звільнялися від виселення особи старше 60 років, хворі та непрацездатні жінки і чоловіки.⁵⁶ Фактично, місцеві органи військової влади могли на власний розсуд визначати рівень «небезпечності» згаданих категорій громадян та приймати рішення щодо їх виселення. Також ми знову бачимо покарання за фактом родинної спорідненості для людей, які особисто не визначалися «небезпечними».⁵⁷

⁵³ Цит. За Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С. 32.

⁵⁴ Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С.31-32.

⁵⁵ До них відносилися: «колишні члени антирадянських політичних партій, які виявляли антирадянські поразкові настрої, колишні керівники чи активні учасники різноманітних «контрреволюційних» організацій і груп; ... колишні троцькісти і праві...; всі, хто вже відбув термін покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або заклики до повстання; колишні «політбандити», перебіжчики та інші (скомпроментовані – авт.) категорії; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли незадоволення чинним ладом та антирадянські настрої; безробітні, безхатченки й рецидивісти з кримінального середовища» (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.305-306).

⁵⁶ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 306.

⁵⁷ Там само. С.305-306.

Протягом 1944-1945 рр. радянська влада вдавалася до заходів з «очищення» Києва від «жебраків/злидарів, інвалідів, бродяг, глухонімих»⁵⁸ та не дозволяла селитися в ньому цим категоріям осіб, а також репатріантам, передовсім остарбайтерам.⁵⁹ Позиціонування репатріантів у суспільстві Тетяна Пастушенко називає «другосортністю»⁶⁰. За постановою РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 р. репатріантам наказувалося повертатися до місць свого проживання в обов'язковому порядку, водночас, повертатися до Києва заборонялося. Репатріантам потрібно було дуже постаратися, щоб отримати дозвіл на проживання у столиці, а, тим паче, офіційну прописку та переєстрацію.⁶¹

В останні роки життя Сталіна і вислані/заслані категорії радянських громадян, і заслання/вислання як міра покарання зберігалися. 6 листопада 1952 р. МДБ СРСР видало довідку «Про виселених в 1937-1938 рр. в адміністративному порядку членів сімей засуджених ворогів народу». У ній закріплювалося, що члени сімей «ворогів народу» повинні залишитися у місцях поселень під наглядом МДБ. Втеча каралася кримінально. Більше того, у КК СРСР варіанту 1952 р. вислання зберігалось як міра покарання.⁶²

Варто також дати чіткішу артикуляцію тому, за якою категорією радянських громадян закріпилася назва «мінусники». Саме це поняття не було і не є офіційною категорією. Свої корені воно бере з практики вислання в «географічний мінус», яка була поширеною ще в імперській Росії. У радянський період це набуло форми вислання за межі великих промислових центрів, столиць та прикордонних територій «соціально небезпечних» осіб (групи, які до них могли належати, ми вже розглянули вище). У 1930-их рр. у зв'язку з паспортизацією термін «мінусники» закріпився щодо людей, які не

⁵⁸ Цит. За там само. С. 317.

⁵⁹ Там само. С.317-321.

⁶⁰ Пастушенко Т. Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – 2010. – 13. – С. 228.

⁶¹ Там само. С. 229-232.

⁶² Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.342-344.

отримали паспортів, бо вважалися владою «ненадійними», і мали проживати на визначеній відстані від великих міст.⁶³

Упродовж існування СРСР межі режимної географії поступово розширювалися. 16 серпня 1924 р. НКВС та ДПУ УСРР розіслали на місця роз'яснення про позбавлення права висланих проживати в Харкові, Києві, Одесі, Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону та прикордонних губерніях. Даний перелік визначався як «мінус 6». Він був уточнений у 1929 р. ОДПУ таким чином: Київ і Київський округ, Одеса й Одеський округ, Харків і Харківський округ, Москва та Московська область, Ленінград і Ленінградська область, Північно-Кавказький край та Ростов-на-Дону⁶⁴. У 1930 р. вийшов наказ ОДПУ №19/10, який розширював перелік заборонених для мінусників територій. Окрім перерахованих, до них також потрапляли: прикордонні округи, Дагестан, центральні округи, всі терени УСРР, Білоруського військового округу, ЗСФРР, Узбецька СРР, Каракалпацька АСРР, Таджикицька СРР, міста Керкі, Ашхабад, Мерв та Красноводськ. Усе це оформлювалося в нову формулу – «мінус 12», яка замінила стару «мінус 6».⁶⁵

У переддень Великого терору 17 серпня 1935 р. за інструкцією НКВС СРСР вона розширювалася до «мінус 15»:

Москва, Ленінград та 100-кілометровій зоні навколо них; Київ і 50-кілометровій прилеглий місцевості, Харків, Сталіно, Дніпропетровськ, Кримська АСРР, АзовоЧорноморський, Північно-Кавказький край, ЗСФРР, Свердловськ, Магнітогорськ, Чита, Хабаровськ, усі населені пункти прикордонної смуги.⁶⁶

З явищем режимних територій тісно були пов'язані процеси паспортизації, що відбувалися особливо активно у 1930-их рр. За твердженням Тамари Вронської та Станіслава Кульчицького, паспорт в Радянському Союзі був одним із головних елементів терору над суспільством.⁶⁷ Описуючи

⁶³ Вронська Т. Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) / Т. Вронська, О. Стяжкіна // Український історичний журнал. 2020. Число 1. С.121-123.

⁶⁴ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.134-135.

⁶⁵ Там само. С.134, 158.

⁶⁶ Цит. За Вронська Т. Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) / Т. Вронська, О. Стяжкіна // Український історичний журнал. 2020. Число 1. С.126.

⁶⁷ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С. 2.

повсякдення повоєнного Києва, Тетяна Пастушенко вказує, що саме паспортна система була одним із найбільш ефективним інструментом фільтрації населення, що намагалося в'їхати до столиці. Завдяки цьому документу влада ізолювала «ненадійне» населення у віддалені регіони країни. Це були терени, неперіоритетні для влади, відповідно, придатні для проживання «зайвих» людей.⁶⁸

В умовах здійснення першої п'ятирічки та початку Голодомору масштабуються процеси міграції сільського населення. Тому для регулювання системи обліку населення запроваджується єдина паспортна система по всьому СРСР. Таке рішення було прийняте 27 грудня 1932 р. спільною постановою ЦВК і РНК СРСР. 14 січня 1933 р. РНК СРСР для проведення паспортизації затвердив «Інструкцію». За нею паспорти видавали у Москві, Ленінграді і в Харкові, в 100-кілометровій смузі навколо Москви та Ленінграда та 50-кілометровій смузі навколо Харкова.⁶⁹ Найближчим часом паспортизація також торкнулася Києва, Одеси, Дніпропетровська та Сталіно.⁷⁰ Тим, хто не отримував паспорти, заборонялося проживати у цих місцевостях. Це були: «позбавленці», колишні «куркулі», поміщики, діячі компартії та державного апарату, особи з двома вирокми за кримінальними справами, духівництво, «приватники» та інші. Ті з селян, що не працювали на державних підприємствах та не проживали на території визначених 100- та 50-кілометрових смуг – а це переважна більшість з них, - не отримали паспортів до 1974 р. Вони не могли селитися в містах, безперешкодно пересуватися поза межами сіл та вільно працювати у паспортизованих місцевостях без, наприклад, цілеспрямованої їх мобілізації на будівництво. З іншого ж боку, для

⁶⁸ Пастушенко Т. Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – 2010. – 13. С.234.

⁶⁹ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С. 6.

⁷⁰ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.188.

тих, хто мали небезпечні деталі біографії це була можливість уникнути репресій.⁷¹

Ханна Арендт у «Джерелах тоталітаризму» пише про те, що для створення тоталітарного режиму необхідна велика кількість населення.⁷² Натомість, очевидно, що вирішальну роль у такому масовому спершу в Російській імперії, слідом за ним Радянському Союзу, використанні «терору простором» ключову роль відіграли масштабні масиви вільних земель. Їм за замовчуванням був наданий статус другорядних територій, де могли проживати «неправильні» люди.⁷³ З іншого боку, терени, захоплені більшовиками насильно – насамперед України, вимагали спеціального контролю. Вони отримали статус режимних остаточно вже в 1930-их рр., коли масштаби терору та репресій розширюються.⁷⁴ У наступних частинах цього дослідження ми розглянемо конкретні приклади застосування практики «терору простором» щодо мешканців Києва та Київської області в період сталінської доби.

1.2. Покарання виселенням в контексті колективізації

«Треба організувати хлібозаготівлі, треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти *куркульства...*»⁷⁵, - такі слова звучали під час промови Сталіна на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Проголосивши 1929 рік роком «великого зламу», Сталін взявся за підготовку до нового комуністичного штурму «багатомільйонної політичної армії на селі»⁷⁶. Перехід до форсованої колективізації був задекларований на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) у 1929 р., але йому передувало

⁷¹ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С. 7.

⁷² Арендт Х. Джерела тоталітаризму/ Пер. З англ. – К.: 2002. С. 359-362.

⁷³ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 105-106.

⁷⁴ За Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: 2022. С. 11.

⁷⁵ Цит. За Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К., 2014. С. 45.

⁷⁶ Там само. С.45.

запровадження нових хлібозаготівельних планів та розширення повноважень місцевих рад щодо їх виконання.⁷⁷

У процесі дослідження нами було проаналізовано одинадцять справ проти селян, що відбувалися на Київщині протягом 1930-1933 рр. Ці роки характеризуються активними заходами влади щодо колективізації сільського господарства і, водночас, репресіями проти незгодних з ними. У восьми з дев'яти випадків застосування вислання щодо селян покаранням було заслання до Північного краю терміном на три роки, в одному – п'ять років. У двох інших – було винесено постанову про заборону на проживання у 12 прикордонних пунктах також на три роки.⁷⁸

У цьому підрозділі ми розглянемо справи, які є найбільш репрезентативними. Вони показують приблизну схему, за якою до селян застосовували покарання висланням чи засланням, яким чином слідчі органи конструювали «ворожий» образ «злісного куркуля» та які фактори позиціонувалися як обтяжливі для обвинуваченого. Також тут наявні кейси про зменшення терміну заслання, що дозволяють побачити, у яких випадках це було можливим, та «лист у владу» від одного з засланих чоловіків, за яким прослідковується, які механізми та риторичні прийоми використовували репресовані люди для свого виправдання.

У 1930 р. за обвинуваченням за статтею 54-10 був заарештований Петро Федорович Куць, мешканець смт Березань, селянин, який працював у власному господарстві. У довідці від Березанської сільради, що була видана йому в січні 1930 р. з печаткою та підписами голови сільради та секретаря, його визначають як «куркуля»⁷⁹. Далі перераховується майно родини: 8,69 соток землі, 2 коней, 2 корів, 2 свиней, хата, клуня, 2 сараї, комора, 2 сажі.

⁷⁷ Там само. С.45.

⁷⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15916; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 16235; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28981; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29113; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31439; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2088; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2725; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2575; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2743 Т.1-2; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28913.

⁷⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444. Арк. 2.

Вказаний також розмір податку, що сплачує родина та її склад. Разом з обвинувачуванним проживає дружина, 5 дітей та його 65-річний батько. Далі у довідці червоним кольором підкреслено, що «родина правом голосу користується». Це передбачувано з огляду на те, що чоловік мав «правильне» соціальне походження. У протоколі допиту обвинуваченого уповноваженим київського відділу ДПУ УСРР вказано, щоб його батько бідняк, «селянин-плотник». Довідка закінчується вона вказівкою на невиконання хлібозаготівель та звинуваченням у спекуляції на продажі хліба.⁸⁰

До справи долучені протоколи допиту свідків. Перший свідок, за анкетою, селянин-бідняк, хлібороб Павло Гавриленко показав, що Куць попри купівлю власної молотарки, яка дала йому можливість заробити «великі гроші і велику кількість хліба»⁸¹, його «ні в якому разі не хотів здавати»⁸². Червоним кольором у тексті допиту підкреслено, що обвинувачуваний ховав від «весняної добровільної хлібозаготівлі»⁸³ у коморі та клуні 800 пудів хліба, які було «забрано примусово»⁸⁴. Також виділено частину про «нахабну форму»⁸⁵ експлуатації бідноти та спекуляцію на хлібі у голодний рік.⁸⁶ У допиті наступного свідка також хлібороба-бідняка Мусія Березовського бачимо ті ж описи ухилення від хлібозаготівель, але додається ще деталь про те, що брат Петра Куця служив в армії Петлюри і припущення, що від цього «його багатство створилося».⁸⁷

Під час допиту уповноваженим ДПУ Куліковим сам обвинувачуваний свою провину не визнає: «Про те що я агитував проти яких будь міроприємств, це велика не правда, й це мабуть наклеп»⁸⁸. Заперечує Петро Куць і те, що займався продажем хліба і що відмовлявся від здачі хлібу до кооперації.

⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444. Арк. 2.

⁸¹ Там само. Арк. 4.

⁸² Там само. Арк. 4. Зв.

⁸³ Там само. Арк. 4. Зв.

⁸⁴ Там само. Арк. 4. Зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 4. Зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 4. Зв.

⁸⁷ Там само. Арк. 5.; Там само. Арк. 1-5.

⁸⁸ Там само. Арк. 10 Зв.

Чоловік, за текстом допиту, апелює до того, що він рахує себе «цілком за Радянську людину»⁸⁹ і ні в чому винним себе не вважає. Також згадує про те, що вже з усім своїм майном приєднався до артлі. Текст протоколу допиту, зважаючи, наприклад, на наведені мовні конструкції виглядає як дійсно записаний зі слів обвинувачуваного. Хоча, звісно, не можна відкидати можливість деяких корекцій.⁹⁰

Примітним є артикулювання в анкеті політичних переконань як «ні за ні проти»⁹¹. Виглядає ця відповідь цілком щирою для людини, яка не є активним політичним діячем, а займається хліборобською справою все життя – і в дореволюційний час і вже за радянської влади, та й загалом з цього годує себе та свою родину. Однак, зважаючи на обставини цієї відповіді – допит, що може потягнути за собою серйозне покарання, а також подальшу апеляцію чоловіком до власної радянськості, вона привертає увагу. Для владних органів така нейтральна відповідь могла слугувати аргументом на користь нелояльності обвинувачуваного, адже він не висловив свою цілковиту підтримку курсу більшовиків. Щодо апеляції до того, що обвинувачуваний вважає себе радянською людиною – цілком вірогідно, що селянин у 1930 р. вже міг частково опанувати навичку *speak Bolshevik* (за визначенням Стівена Коткіна) і міг намагатись використати її на свою користь задля запобігання покаранню.

Проте ця спроба для Петра Куця була невдалою. Покликаючись на показання свідків, слідча група постановила відправити до Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР справу щодо його ув'язнення у концтаборі на 3 роки. Сама Особлива нарада виявилася відносно лояльнішою і 18 березня 1930 року винесла рішення про вислання Куця П. Ф. через ПП ОГПУ терміном на 3 роки до Північного краю. Відповідно, попри вживання терміну «вислання» йшлося про заслання.⁹²

⁸⁹ Там само. Арк. 10 Зв.

⁹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444. Арк. 10.

⁹¹ Там само. Арк. 9.

⁹² Там само. Арк. 13-14.

У 1931 р. Петро Куць написав заяву (Додаток 1) на адресу ЦВК. У ній чоловік, покликаючись на своє «правильне» походження, роботу з юного віку та виконання всіх обов'язків, просить про перегляд своєї справи, адже він був висланий «через заздрість та особисті рахунки»⁹³. З неї ми отримуємо також інформацію про подальшу долю Петра Куця у засланні. Спочатку він працював в Архангельській губернії на 99-му кілометрі залізничної дороги, а з липня 1931 р. був переміщений на станцію Плесецьку. Саме там чоловік і перебував на момент написання листа: проживав у бараці номер 3 на Тракторній базі та працював будівельником у л.т.х. (укр. мовою л.т.г. – лісове транспортне господарство). Щоб додати переконливості своєму прохання про звільнення чоловік наголошує на тому, що працював і працює він на обох місцях зразково та не має жодного прогулу⁹⁴. Чи отримав Петро Куць якусь відповідь чи реакцію на своє прохання – невідомо. Більш за все, що ні, адже в справі ніяких документів про це немає. Є лише печатка на самій заяві Секретного відділу ЦВК СРСР, датована 21 червням 1932 р., що свідчить про те, що до свого адресата заява дійшла.⁹⁵

Того ж 1930 р. за тою ж статтею 54/10 КК УРСР був звинувачений житель с. Баришівка селянин Грицько Іванович Ворощенко 1875 р. народження. Уповноважений Київського обласного відділу ДПУ закидав йому зрив компанії та заходів радянської влади на селі. У лютому 1930 р. отримав аналогічну, як попередній нашій герой довідку від сільради, де його так само визначали «куркулем» за несплату податку та спекуляцію хлібом. За звинуваченням у останньому Ворощенка вже судили раніше. Він відбув покарання у вигляді шести місяців позбавлення волі. У анкеті обвинувачуваного у графі соціально-професійної приналежності бачимо позначку «селянин-куркуль» (у згаданій вище справі, де також йшлося про куркульство, в самій анкеті цього позначено не було)⁹⁶. Хоча у довідці йдеться,

⁹³ Там само. Арк. 18.

⁹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444. Арк. 21. Зв.

⁹⁵ Там само. Арк. 21.

⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2088. Арк. 1-3.

що розкуркулення родини не було. Родина Грицька Ворощенка була позбавлена виборчих прав за використання найманої робочої сили. Відповідно, його найближчі родичі на момент обвинувачення голови родини вже перебували в категорії «позбавленців». Хоча потрапили вони до неї напередодні обвинувачування, адже дата позбавлення виборчого права датується 1930 роком.⁹⁷

Далі за тією ж схемою додаються протоколи допитів з нібито підтвердженням від односельчан чоловіка обвинувачень, які йому висуваються – спекуляція хлібом, плани зриву посівних кампаній, агітація проти неї та таке інше. У протоколах допитів бачимо вживання свідками поняття «куркуль-експертник» щодо Грицька Ворощенка.⁹⁸ Вочевидь, це вказівка на певний рівень заможності, але, звісно, викликає підозри оперування пересічним мешканцем села подібними категоріями. Певно, «підштовхує» до вживання цього поняття свідків слідчий, котрий проводить допит.

Примітно, що після протоколу першого допиту вміщена телеграма, де не вказаний відправник, але можемо здогадатися, що вона від вищого за ієрархією органу ДПУ. В ній дається доручення уточнити суму податку, що сплачував обвинувачуваний, чи був він розкулачений та допитати ще не менше 2-3 осіб, щоб конкретизувати показання свідка щодо антирадянської діяльності⁹⁹. Після цієї вказівки одним із свідків стає голова сільради селянин-бідняк Петро Лопата. Попри інформацію з довідки від сільради про те, що Грицько Ворощенко розкулачений не був, уже сам голова сільради запевняє, що це відбулося ще в період революції. На сторінках тексту цього допиту перед нами постає особливо яскравий образ злісного куркуля-експертника, який після передачі його землі біднякам, погрожує, що їм доведеться за це заплатити. Текст допиту свідка Петра Лопати виглядає як повне задоволення вимог

⁹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2088. Арк. 1-3.

⁹⁸ Там само. Арк. 4.

⁹⁹ Там само. Арк. 4-5.

телеграми. Тут також бачимо детальний опис прикладів «антирадянської агітації» обвинуваченого.¹⁰⁰

Під час власного допиту Григорій Ворощенко свою провину заперечує. Щодо вироку, Особлива Нарада при Колегії ДПУ УСРР винесла стосовно Ворощенко рішення ідентичне вирокові Петру Куцю – вислання до Північного Краю через ОГПУ на три роки. Впадає у вічі, що більш заплямована біографія Ворощенко, ніж Куця – розкуркулення у 1921 р. та судовий вирок за використання найманої праці, не відіграла жодної ролі в контексті винесення йому вироку за ст. 54-10. Подальшу ж долю Григорія Івановича Ворощенко нам встановити не вдалося.¹⁰¹

Аналогічним чином у лютому 1930 р. була заведена справа за статтею 54-10 щодо «куркуля-експертника», мешканця села Лехнівки Березанського району 1879 р. народження Миколи Павловича Куриленка. Йому інкримінували «антирадянську агітацію» на селі та виступи проти хлібоздачі. Свідки по справі у протоколах допитів переповідають висловлення обвинуваченого, які цілком могли бути виявами настроїв на селі в період суцільної колективізації. Наприклад, таке: «Не йдіть в колектив тому що колектив є панщина. Вас там будуть заставлять працювати від сонця до сонця на комуністів лодарів, які не хочуть працювати а тільки готове тратять»¹⁰². Або таке: «Я хліба не дам ні фунта цим грабителям комуністам і вбирайтесь з мого двору. Вас купили комуністи за гроші, а ви ходите і також грабите як і вони»¹⁰³. Постанова Особливої Наради при Колегії ДПУ УСРР від 28 березня 1930 р. була такою ж, як і в двох попередніх випадках, - вислання через ОДПУ у Північний край на три роки. Яким був життєвий шлях чоловіка після цього вироку ми не знаємо.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Там само. Арк. 6, 9.

¹⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2088. Арк. 11-12.

¹⁰² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2725. Арк. 12.

¹⁰³ Там само. Арк. 12.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 12.

Зустрічаються також випадки перегляду справ на користь висланих селян. Таким чином пощастило 38-річному Павлу Калістратовичу Вітряку, уродженцю та жителю с/мт Березані, «куркулю-експертнику». Він був звинувачений за статтею 58-10 за саботаж хлібозаготівель та агітацію проти колгоспів серед односільчан. За це слідча група Київського округу ДПУ 31 березня 1930 р. визнала його «соціально небезпечним» елементом. Слідча справа Павла Вітряка була передана до ОН при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про його виселення за межі УСРР на три роки. 14 квітня 1930 р. ОН при Колегії ДПУ УСРР його задовольнила та винесла рішення вислати чоловіка через ПП ОДПУ до Північного Краю терміном на три роки. 24 грудня 1930 р. та ж ОН при Колегії ДПУ УСРР постановила достроково звільнити Павла Вітряка від відбування вислання, а залишковий її термін вважати умовним. Причиною такої поступки, вірогідно, міг бути стан здоров'я обвинувачуваного. Адже перед аркушем з рішенням про дострокове звільнення прикріплений витяг з протоколу Центральної лікарні всіх місць ув'язнень, де йдеться про «правобічний активний процес»¹⁰⁵ у Павла Вітряка. Також на тому аркуші вміщено ще декілька медичних аббревіатур. Їх значення нам з'ясувати не вдалося, однак зрозумілої інформації достатньо принаймні для попереднього висновку.¹⁰⁶

Ще один випадок дострокового звільнення від вислання це справа на мешканця с. Московці, Баришівського району, Київського округу Назара Микитовича Братченка. Назар Братченко – селянин 1879 р. народження, звинувачений в «антирадянській агітації» та зриві заходів радянської влади (стаття 54-10 КК). У посвідченні від Московецької сільради «куркулем» чоловіка не називають, а лише «експертником» з нотаткою про те, що відповідно до, вочевидь, нового статусу, личить позбавити його виборчих прав. Графа «кулак» також не підкреслена у колонці соціально-професійної приналежності в анкеті звинуваченого. Означення «куркуль» з'являється вже у

¹⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2575. Арк. 15.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 15-16.

всіх текстах допитів свідків, яких до справи вміщено 5 штук, та в анкеті до допиту самого обвинувачуваного. Принаймні дві особи, які виступають свідками, є партійними, за даними з їх анкет, що може бути критерієм показовості даної ними слідству інформації (хоча б на позір).¹⁰⁷ Незважаючи на два допити, під час яких Назар Братченко заперечував власну провину, від ОН при Колегії ДПУ УСРР він отримав постанову від 14 березня 1930 р. про вислання через ПП ОДПУ до Північного Краю терміном на три роки.¹⁰⁸

Маємо можливість встановити подальшу долю Назара Микитовича. У травні 1932 р. чоловік був достроково звільнений «за хворобою» з діагнозом «порок серця» і повернувся з Архангельська на місце свого попереднього проживання до села Московці. Та в лютому 1933 р. щодо нього знову розпочинають слідство за тими ж звинуваченнями – агітація проти весняної посівної кампанії (ст. 54-10), і беруть під варту в камері Баришівської районної міліції. Примітна деталь – плутанина з роком вислання Назара Братченка. У довідці Московецької сільради та в протоколі допиту обвинувачуваного йдеться про те, що воно відбулося в 1929 р., але за постановою ОН у березні 1930 р., про що йшлося вище, а термін вислання рахували з лютого того ж року. За довідкою від однієї з Київських лікарень (детальніше назву роздивитися не вдалося через погану якість печатки) Назар Братченко мав також хворі легені та до важкої праці був непридатним. У постанові уповноваженого Баришівського апарату ДПУ Бершадського з покликанням на цю обставину та відсутність достатньої кількості доказів щодо його провини звинувачення з нього знімаються. Слідчу справу Бершадський наказує припинити, а чоловіка звільнити з-під варті.¹⁰⁹

Тож в обох випадках вирішальну роль у достроковому звільненні від вислання відіграв стан здоров'я покараних. Це певний показник того, що на початку 1930-их рр. радянська репресивна система не була цілком

¹⁰⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2743 Т.1. Арк. 1-15.

¹⁰⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2743 Т.1. Арк. 11-19.

¹⁰⁹ Спр. 2743 Т.2.

зашкарублою і навіть могла виявляти гнучкість. Хоча навряд це був вияв передовсім гуманістичних мотивів і бажання полегшити страждання хворим людям звільненням від відбування висилки. Можливо, відправкою таких людей додому влада та її карально-репресивні органи знімали з себе додаткове адміністративне навантаження у вигляді вирішення питань щодо стану здоров'я цих людей. Водночас це могло бути намагання принаймні робити вигляд, що радянська система працює так, як слід, дотримується меж людяності у поводженні зі своїми громадянами та все робить за певними правилами. У контексті останнього можемо згадати, як вищий за ієрархією орган ДПУ вимагав у місцевих слідчих уточнень про «антирадянську діяльність» обвинувачуваного. Ця вказівка також виглядає як намагання дотримуватися певного протоколу.

Продовження останньої розглянутої справи відбулося вже в роки Голодомору 1932-1933 рр. Водночас, влада розпочала процеси паспортизації населення. З цим було пов'язано і збільшення кількості вироків про «мінус» у цей період.¹¹⁰ Прикладом є справа проти Захарія Мироновича Купріянчука, мешканця с. Пустоварівки, Сквирського району.¹¹¹ 16 березня 1933 р. за постановою Київського Облвідділу ДПУ УСРР чоловіка звинуватили у тому, що він у минулому та нині активний «петлюрівець», поширював чутки про наближення війни та був учасником антирадянського повстання (стаття 54-10 КК УСРР). Окрім наведених вище закидів, у обвинувальному акті Захарію Купріянчуку інкримінують напад на «місію сприяння хлібозаготівлям»¹¹² та втечу з села. Там же йшлося про передачу клопотання про його вислання за межі УСРР на п'ять років. З 16 березня по 28 квітня чоловік перебував під вартою. У цей час проводилися допити свідків та його самого. 28 квітня ОН

¹¹⁰ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.206.

¹¹¹ Справу Захарія Купріянчука аналізували Олена Стяжкіна та Тамара Вронська Вронська Т., Стяжкіна О. (Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.216-217)

¹¹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28913 Арк.14.

при Колегія ДПУ УСРР постановила позбавити Захарія Купріячука права проживати у 12 п.п. (прикордонних пунктах) терміном на три роки.¹¹³

1.3. Колективні справи: «куркулі» та «націоналісти»

Колективні справи про участь селян у «контрреволюційних організаціях» активно почали з'являтися після проголошення курсу на суцільну колективізацію. Однак їх можна зустріти і до 1929 р., адже хлібозаготівельні плани нікуди не зникали і в добу НЕПу, і, тим паче, після початку згорання її політики у 1925 р.¹¹⁴

У ході дослідження нами було опрацьовано п'ять колективних справ проти селян, що відбувалися на Київщині у 1928, 1932 та 1933 рр. Узагальнюючи, канва вироків виглядає так: заслання до Ташкенту, Середньої Азії – в одному випадку, до Північного краю – у всіх інших. Термін заслання варіювався від трьох до п'яти років.¹¹⁵ Представлені у цьому підрозділі кейси є показовими, бо дозволяють побачити, яке місце серед санкцій щодо звинувачень у «антирадянській» та «націоналістичній» діяльності займали заслання. Окрім цього, вони дають можливість спробувати простежити логіку покарань обвинувачених.

У квітні 1928 р. уповноважений контррозвідального відділу Київського окружного Відділу ДПУ УСРР Вебрас відкрив справу щодо створення та участі в «контрреволюційному угрупованні» (ст. 54-10 та 54-11) сімох мешканців села Паришкове, Березанського району. Шестеро з них за соціально-професійною приналежністю визначалися середняками-хліборобами, а один – службовцем і працював рахівником у місцевому сільськогосподарському кредитному товаристві. В обвинувальному акті до

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Бронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 139.

¹¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29770; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45494; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1685; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Т.2; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62202.

справи їх узагальнено назвуть «групою куркулів»¹¹⁶, які через агітацію та вплив на односільчан зривали заходи влади на селі.¹¹⁷

З моменту відкриття справи, 28 квітня, їх взяли під варту як «соціально небезпечних елементів», а 11 травня уповноваженим контрольно-розвідувального відділу була видана постанова про заміну тримання від вартою на підписку про невиїзд з с. Паришкове – такий собі тимчасовий «внутрішній мінус»¹¹⁸. Але уже 15 травня тою ж інстанцією було ще раз підтверджено, що четверо з затриманих є особливо небезпечними і їх утримання під вартою в Київському ДОПРі необхідно продовжити.¹¹⁹

Перипетії щодо винесення вироку обвинувачуваним відбувалася фактично половину 1928 р. – з червня по листопад. Спершу 13 червня ОН при Колегії ДПУ УСРР постановила порушити клопотання про заборону проживання для чотирьох громадян у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону та прилеглих губерніях, прикордонних губерніях та УСРР. Мова йшла про відправку громадян у «географічний мінус». Обвинувачувани з-під варти, за цією постановою, все-таки звільнялися під підписку про невиїзд з місця постійного проживання. У обвинувальному акті до справи слідчі КОВ ДПУ передають ОН клопотання про трирічне заслання до Соловецького концтабору. Але 16 листопада 1928 р. ОН при Колегії ДПУ УСРР видає постанову вислати чоловіків через ПП ОДПУ до Середньої Азії терміном на три роки. Вірогідно, Особлива Народа могла взяти до уваги діагноз туберкульоз, який мали двоє з обвинувачуваних, та відповідні рекомендації медкомісії про напрямок заслання і змінити його на місцевість з більш помірним кліматом.¹²⁰

У лютому 1930 р. Київський окружний відділ ДПУ відкрив справу щодо «групи куркулів» з села Гланишів Переяславського (нині Бориспільського) району. Яків Іванович Шкіль, Оришка Іванівна Шкіль, Іван Матвійович

¹¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр.45494. Арк. 84.

¹¹⁷ Там само. Арк. 84; Там само. Арк. 1-84.

¹¹⁸ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021.

¹¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр.45494. Арк. 84.

¹²⁰ Там само. Арк. 1-84.

Сахновський, Степан Микитович Гопта, Федір Євдокимович Гопта та Степан Васильович Дмитренко були звинувачені за ст. 54-10 КК УСРР у «антирадянській агітації», спрямованій на підлив посівної кампанії. Примітно, що серед групи є жінка. Жінкам персональні обвинувачування у куркульстві висувалися значно рідше, ніж чоловікам. Бо саме останні, зазвичай, виступали головами родини. Жінки ж частіше могли підпадати під покарання за звинуваченнями їх чоловіків, що було характерним для радянської репресивної системи. Однак у даному випадку головою родини виступає саме Оришка Шкіль. Разом з нею проживає її син зі своєю родиною (дружиною та дитиною) і донька.¹²¹

Конструювання «негативної» біографії селян уповноважені слідчі здійснюють насамперед за допомогою показів свідків. Їх було допитано п'ятеро. Серед них свідками за справою виступають голова Гланишівської сільради Омелян Савчук та голова місцевого комітету незаможних селян Трохим Сахнов. Знову ж таки, це були ті громадяни, свідченням яких влада могла довіряти. Всі шестеро обвинувачуваних на сторінках допитів постають першопочатково «неправильними» членами суспільства за мірками комуністичної ідеології. Всі вони до революції володіли землею, а в її роки мали зв'язки з ворожими до більшовиків силами – Гетьманом чи денікінцями.¹²²

Один із свідків, «бідняк» та член комітету незаможних селян Прокопій Савчук за протоколом допиту описує Якова Шкіля та Івана Сахновського як тих, хто забирав у бідних селян хліб «при Гетьмані та денікінцях», така ж інформація про Феодора Гопту міститься у допиті Трохима Сахнова. Біографію Степана Дмитренка, за словами Савчука, обтяжує те, що він одружений на «поміщицькій доньці»¹²³ та використав свою середню освіту, щоб отримати сан священника. Слова ж про те, що «зараз хоч і відрікся від сану священника,

¹²¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1685. Арк. 1-13.

¹²² Там само. Арк. 20-42.

¹²³ Там само. Арк. 21.

але тільки через те, що це його змусило складне економічне становище»,¹²⁴ ми розуміємо як вказівку на те, що зречення сану у випадку обвинувачуваного – це зовсім не показник його прихильності до комуністичної ідеології. А нібито доводить це відмова Степана Дмитренка голові сільради публічно зізнатися про вихід зі священницького сану перед односельцями Про Степана Гопту та Оришку Шкілю у протоколі допиту голови сільради Савчука йдеться, що вони за «денікінців» у всьому їм допомагали та виявляли бідняків. Також тут же щодо них використовується типове радянське маркування «дуже шкідливий елемент».¹²⁵

Слідча група КОВ ДПУ, покликаючись на злочинне минуле звинувачуваних та їхні дії, спрямовані на підриг колективізації і хлібозаготівель, винесла групі диференційований вирок. Лише щодо Степана Дмитренка пропонувалося використати адмінвигнання за межі України. Постанова щодо інших була жорсткішою. Найбільше покарання діставалося Якову Шкілю – 10-річне ув'язнення у концтаборі. Такий самий вирок, але з 5-річним терміном, діставався Івану Сахновському, Оришці Шкілі та Степану Гопті. Для Федора Гопти він визначався у три роки. Така відмінність у покараннях пояснюється висновками слідчого органу щодо кожного окремого обвинувачуваного. Чим більше конкретних випадків їхніх «антирадянських» висловів чи дій навели свідки, тим жорсткішим є покарання. Їх принаймні часткова правдивість, звісно ж, є дуже сумнівною, але даний висновок виглядає цілком логічним. У заключному акті обвинувачування саме щодо Якова Шкілі, який отримав найжорсткіше покарання, наводиться цілий абзац його «антирадянських висловів».¹²⁶

У пункті того ж документу про висновок щодо Степана Дмитренка використовується лексична конструкція «категорично заперечує»¹²⁷ «проведення антирадянської агітації», коли у випадку інших бачимо або лише

¹²⁴ Там само. Арк. 21.

¹²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1685. Арк. 28; Там само. Арк. 20-42.

¹²⁶ Там само. Арк. 58-59.

¹²⁷ Там само. Арк. 59.

«заперечує»¹²⁸, або «не зізнався/лась»¹²⁹. Додавання слова «категорично» може свідчити про те, що слідчі у показах Дмитренка побачили більш радикальне заперечення його провини.¹³⁰ До висновку про те, що в якійсь мірі між цим повним невизнанням власної провини та ступенем покарання міг бути зв'язок, доходять і Тамара Вронська та Олена Стяжкіна, коли розглядають справи дружин «ворогів народу».¹³¹ Щодо висловів, то у висновку наводиться лише один з них: «Радянська влада колективами соціалізм не побудує і нам – селянам не потрібно піддаватися та триматися одного, щоб середняки не пішли за бідняками, а тільки за куркулями»¹³². Наприкінці заключення йдеться про відсутність конкретних фактів щодо обвинувачування Дмитренка в «антирадянській агітації». Тому можемо припустити, що цей вислів слідчі протрактували не як агітацію проти радянської влади, а як виступ конкретно проти окремого заходу – колективізації, що пом'якшило становище чоловіка. Однак такий висновок також наштовхує на думку про те, що, відповідно, вирок про вислання на три роки прийняли навіть за відсутності доказів провини.¹³³

Всі крапки над «і» розставила ОН при Колегії ДПУ УСРР. Рішенням від 16 березня 1930 р. вона постановила звільнити з-під варти Оришку Шкілю, а всіх інших – вислати через ПП ОДПУ в Північний Край на три роки кожного. Знову маємо справу з значно м'якшим вирокком Особливої Наради, порівняно з клопотанням КОО ДПУ.¹³⁴

13 листопада 1931 р. уповноважений Білоцерківського Райвідділу ДПУ Сергєєв відкрив справу щодо «контрреволюційної повстанської організації». Її головним осередком нібито стало с. Яблунівка Білоцерківського району Київської області. Загалом в участі в ній звинуватили двадцять трьох мешканців села, одинадцять з них були названі найактивнішими. Їм всім

¹²⁸ Там само. Арк. 58-59.

¹²⁹ Там само. Арк. 58-59.

¹³⁰ Там само. Арк. 58-59.

¹³¹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.261-264.

¹³² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1685. Арк. 59.

¹³³ Там само. Арк. 59.

¹³⁴ Там само. Арк. 61.

інкримінували відповідальність за статтями 54-2 та 54-11 КК УСРР. За висновком слідчого органу організацією керували двоє осіб. Один із них це мешканець с. Бакали (також Білоцерківського району), колишній студент КІНО, що був засуджений по справі «СВУ», але втік із заслання – Василь Григорович Грищенко. Інший – Степан Григорович Олійник, житель с. Яблунівки, середняк-одноосібник, «петлюривець». Метою діяльності організації слідчий орган називає «повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення в Україні влади УНР».¹³⁵

За матеріалами справи, керівною верхівкою «організації» та активними її членами були «куркулі», одноосібники або вже «розкуркулені» селяни. З точки зору слідчих органів, це пояснюється ображеністю саме цих категорій громадян на радянську владу і їх сподіванням на те, що всі їх проблеми зникнуть, якщо зникне радянська влада.¹³⁶ З іншого боку, інкримінування націоналістичної діяльності було також однією із складових частин кампаній із «розкуркулення». Проте відкидати імовірність наявності націоналістичних настроїв не можна. В історіографії колективізації в Україні побутує теза про поширення ідей відновлення незалежної Української державності під час виступів селян проти суцільного введення колгоспів.¹³⁷

Як і в попередній справі, покарання були винесені різні. Більша частина підлягала ув'язненню в концтаборах на термін від трьох до десяти років, інша – висланню на три роки чи п'ять. Стосовно деяких осіб справа була припинена. Останнє рішення пояснюється у обвинувальному висновку їх незначною участю у організації та *соціальним становищем*. Друга причина цікава – чотирьох осіб, яких визнали членами організації, що збиралася скинути радянську владу та встановити незалежну УНР, троє з яких нібито 2 серпня 1931 р. взяли участь у збройному зборі цієї ж організації, звільнили від будь-якої відповідальності, бо на момент складання обвинувального акту вони вже

¹³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Арк. 168.; Там само.

¹³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Арк. 166-196.

¹³⁷ Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К., 2014. С. 57-58.

були середняки-колгоспниками. «Порятунок» вступом у колгосп від звинувачення за статтею 54-2 КК УСРР (збройне повстання), покаранням за яку, у кращому випадку, є ув'язнення, ще очевидніше свідчить про «антикуркульське» спрямування цієї справи.¹³⁸

За обвинувальним актом, висланню підлягало четверо осіб. Це з врахуванням того, що напроти одного з них, на аркуші закреслений надрукований вирок про п'ять років концтабору. Судова Трійка при Колегії ДПУ УСРР 19 січня 1932 р. постановила вислати у Північний край шістьох осіб. Луку Титаренка, Івана Онопрієнка, Давида Савчука (Додаток 2) – на три роки. Карпа Нечипуренка, Григорія Атаманенко, Андрія Шабельного – на п'ять. Івану Онопрієнку та Андрію Шабельному судова трійка висланням замінила, відповідно, три та п'ять років концтабору.¹³⁹ Цю справу розглядала не Особлива Нарада, як у всіх попередніх випадках, а Судова Трійка при Колегії ДПУ УСРР. Це орган, створений у червні 1929 р. для остаточного розгляду кримінальних справ, за якими було закінчено слідство. Зі зміною органу, що виносив постанову, ми бачимо збільшення терміну покарання засланням до п'яти років.¹⁴⁰

Встановити точну логіку винесення вироків складно. Всі обвинувачувані визначалися як «середняки-одноосібники», до Шабельного та Онопрієнка є приписка про те, що вони є синами «куркулів», а перший з них був «розкуркулений». А до Атаманенка, що він був унтер-офіцером в армії Петлюри. Савчук, окрім того, що «середняк-твердосдатчик»¹⁴¹, був головою церковної общини. Він активно відстоював свою непричетність до злочинної

¹³⁸ Як працювати із документами ЧК-КГБ: архівно-слідчі справи. <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/45/> (Дата звернення 15.05.24).

¹³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Арк. 166-196.

¹⁴⁰ Кокін С.А. Державне політичне управління УСРР. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Derzhavne_polit_upra_nya_USRR (Дата звернення 15.05.24).

¹⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Арк. 191.

діяльності та погодився з обвинуваченнями «лише після неоднократних довгих допитів та очних ставок»¹⁴².

За даними обвинувального акту, найбільше осіб втягнув до організації Титаренко та Атаманко – 3 та 2 людини. Титаренко також нібито виконував роль «зв'язкового» - сповіщав членів організації про збори. Попри це, він отримав не п'ять років вислання, а три. Імовірною причиною є лише часткове зізнання чоловіка у «злочинах». Він відмовився зізнаватися в участі у збройному зібранні.¹⁴³

Атаманенко визначається «активним членом» організації, який відвідував всі зібрання та володів всією інформацією. Він також відмовився визнавати себе винним в участі у збройному зібранні. Нечипуренка теж в документі називають «активним членом» організації. Він визнав себе винним і, як Атаманенко, отримав вирок п'ять років заслання. І. Онопрієнко, який навіть не визначається, як, наприклад, Атаманенко і Нечипуренко, «активним членом» організації, не звинувачувався у вербовці осіб до неї та не виконував ніякої особливої ролі, спершу отримав три роки ув'язнення у концтаборі. Але він повністю визнав свою провину, так само, як і Шабельний, що початково отримав п'ять років концтабору.¹⁴⁴

Виглядає так, ніби невизнання власної провини дійсно могло бути пом'якшувальною обставиною під час винесення вироку. Узагальнюючи, покарання засланням у цій справі отримали чоловіки, які ніяк по-особливому не відзначилися під час збройного збору, або ж взагалі не брали в ньому участі, за матеріалами справи. Відповідно, їх карали тільки за нібито причетність до «контрреволюційної націоналістичної організації».¹⁴⁵

У січні 1932 р. відкрили вже нову справу за фактом діяльності тої самої «контрреволюційно-націоналістичної організації»¹⁴⁶ з центром в селі

¹⁴² Там само. Арк. 192.

¹⁴³ Там само. Арк. 182-183.

¹⁴⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Т.2. Арк. 166-196.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 166-196.

¹⁴⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62202. Арк.1.

Яблунівка, Білоцерківського району. До покарання за участь в ній у 1933 р. притягнули вже нових людей. Також додали деталь про назву організації – «Борці визволення українського народу». Цього разу до слідства по справі притягнули значно вужче коло осіб – сім чоловік. Двоє з них в кінцевому результаті за постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР від 15 березня 1933 р. були вислані до Північного краю терміном на три роки. Це Федір Качан – хлібороб-одноосібник та Олексій Скороход – теж хлібороб-одноосібник, колишній дяк, член церковної ради. За обвинувальним актом, до них пропонували застосувати ув'язнення у концтаборі на п'ять років для кожного. Проте, вочевидь, з огляду на те, що обоє чоловіків визначаються як рядові учасники, а не організатори, покарання було змінене.¹⁴⁷

У даній справі взагалі колосальна відмінність між вироками, пропонованими уповноваженою слідчою групою та постановами судової трійки. До двох найактивніших її членів перша пропонувала застосувати «найвищу міру соціального захисту», тобто – розстріл. Судова Трійка ж замінила його на п'ять та три роки концтаборів.¹⁴⁸

Розглянуті справи проти селян Київщини є ілюстрацією практик радянської влади проти незгодних з політикою хлібозаготівель та колективізації. Кейс Петра Куця показує нам, що в контексті більшовицької перебудови сільського господарства на соціалістичний лад, під лавиною репресій опинялася і та частина радянського населення, що була головною опорою більшовиків у революційні роки.

Бачимо, як приділялося доволі багато уваги «негативним» деталям біографії. Їх артикулювали через допити свідків та встановлення родинних чи інших зав'язків з людьми, вже винесеними радянською владою «за дужки» суспільного та економічного життя. Готуючись до вигнання громадян за межі

¹⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62202. Арк. 358-359.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 358-359.

звичних для них місцевостей, карально-репресивні органи намагалися різними способами зібрати якомога більше аргументів на користь того, що вони є «соціально небезпечними елементами» та їх перебування на території УСРР несе загрозу.

Відкриття колективних справ щодо антирадянської діяльності в період після проголошення суцільної колективізації свідчить про невдоволення селян заходами влади. На прикладі слідства щодо контрреволюційної організації в селі Яблунівка Білоцерківського району ми побачили, що до таких справ могли одночасно притягувати декілька десятків осіб. Ділячи відповідальність за інкриміновану участь у цих групах чи організаціях, слідчі органи використовували диференційований підхід і покарання висланням мало в ньому власне місце.

Ми також побачили приклади того, як змінювали міру покарання на вислання, замість, наприклад, ув'язнення, саме спеціальні вищі органи ДПУ – Особлива Нарада та судова трійка. На початку ми вже зупинялися на тому, що саме наявність величезного масштабу територій у державі була головною передумовою широкого застосування «терору простором». Відповідно, якщо це було можливо, владні органи схилялися до вислань, адже місця було більше, ніж достатньо, на відміну від місць у пунктах ув'язнень. До того ж, це мало характер «очищення» територій, які перебували під пильною увагою влади.

Бували випадки й дострокового звільнення з заслання. У кейсах Павла Вітряка та Назара Братченка така щаслива можливість була обумовлена станом їхнього здоров'я. Факт дозволу на їх повернення додому свідчить про те, що радянська карально-репресивна система могла бути гнучкою, якщо для неї це було вигідно.

Розділ 2. Очищення простору від «ворожих елементів»

2.1. Справи проти службовців та «шкідників»

Поширеними були репресії та застосування вислання і заслання не тільки щодо незгодних із заходами більшовицької влади, а й щодо людей, які безпосередньо долучилися до роботи в її структурах – колгоспах, радгоспах, будинкоуправліннях, кооперативах і таке інше. У ході дослідження ми проаналізували вісім таких справ. П'ять із них датуються 1932-1933 рр. і мають однаковий фінал – вирок про заборону на проживання у 12 населених пунктах. Напрямками трьох рішень про заслання були Північний край та Красноярський край. В останньому кейсі покарання не мало терміну, у всіх інших – визначався у три роки.¹⁴⁹

Далі ми розглянемо справи, які є показовими для розуміння загальної схеми винесення обвинувачень щодо працівників державних управлінських та господарчих структур. Вони дозволяють виокремити «доказову базу», на яку спиралися карально-репресивні органи влади, для рішень про вислання та заслання громадян.

Георгій Іванович Липяцький служив сторожем у радгоспі міста Переяслав, коли у 1930 р. Київський обласний відділ ДПУ звинуватив його у поширенні «антирадянської агітації». Негативне ставлення до радянської влади Георгія Липяцького слідчі органи, за матеріалами справи, пояснювали його «неправильним» дворянським походженням. У зв'язку з цим, на момент обвинувачення Георгій Липяцький уже перебував у категорії «позбавленців», не маючи виборчих прав. За постановою ОН при Колегії ДПУ УСРР, у березні 1930 р. чоловік був засланий до Північного краю терміном на три роки.¹⁵⁰

¹⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63328; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63787 Т.1-4; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 13266; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29008; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28969; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29151; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29931; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30486.

¹⁵⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63328.

Ігната Микитовича Грищенка, який теж служив сторожем, але в колгоспі с. Бакали, Білоцерківського району, доля вигнанця спіткала пізніше. У 1930-их рр. він працював машиністом-механіком у тому ж колгоспі і в розпал репресій 1937-1938 рр. був ув'язнений на вісім років у табори за звинуваченням у «шкідництві» та «антирадянській» діяльності. Відбувши покарання, чоловік повернувся до попереднього місця проживання та влаштувався на роботу до того ж колгоспу нічним сторожем. Однак у 1950 р. він, за постановою ОН при МДБ СРСР, за тими ж звинуваченнями, був висланий на безтермінове поселення до Красноярського краю у контексті розгортання кампанії з повторного репресування колишніх в'язнів ГУЛАГу, що почалася у 1948 р.¹⁵¹

Петро Федорович Сторожик, 1889 р. народження, потрапив до поля зору Київського відділу ДПУ у лютому 1932 р.¹⁵² На момент початку слідства чоловік проживав у с. Семенівка, Обухівського району та працював рахівником у місцевому колгоспі. Раніше, він займав посаду голови сільради та протягом 1927-1928 рр. очолював кооперацію. Петру Сторожіку інкримінували звинувачення у тому, що він «зумів пролізти у сільські керівні організації»¹⁵³, де поширював свої «ідеологічно чужі погляди»¹⁵⁴. Окрім цього, наголошувалося, що чоловік, нібито, любіював долучення до органів місцевого управління таких самих «ворожих» елементів, як він сам – «своїх однодумців»¹⁵⁵ та підтримував зв'язки з «куркулями».¹⁵⁶

Для підсилення образу «злісного ворога» у обвинувальному акті також йдеться про службу Петра Сторожика «у Денікіна» та участь у «Петлорівських бандах».¹⁵⁷ З матеріалів справи складно зрозуміти, у чому саме полягав зміст обвинувачень на адресу чоловіка. Виглядає так, що цей кейс був черговим

¹⁵¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63787 Т.4.; Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019.101-104.

¹⁵² Справу Петра Сторожика аналізували Тамара Вронська та Олена Стяжкіна (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021.С. 162).

¹⁵³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 13266. Арк.17.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 17.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 17.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 17.

¹⁵⁷ Там само. Арк. 17.

кроком карально-репресивних органів у вишукуванні потенційно «небезпечних» для проведення колективізації громадян, що мали «неправильні» елементи у біографії, та «видаленні» їх за межі рідних домівок. 8 червня 1932 р. ОН при Колегії ДПУ УСРР прийняла рішення про позбавлення права Петра Сторожика проживати у 12 прикордонних пунктах терміном на три роки. Після винесення вироку чоловік відправився для проживання до м. Алма-Ата, Казахської СРР.¹⁵⁸

Таку саму посаду рахівника, але у місцевому колгоспі с. Бикова Гребля, Білоцерківського району, займав Олександр Федорович Мельник. Слідство щодо нього розпочалося у березні 1933 р., висунувши звинувачення про навмисні дії щодо «доведення колгоспу до хаотичного стану»¹⁵⁹ та його «розкладу зсередини»¹⁶⁰. П'ятирічне ув'язнення у концтаборі, про яке клопотала оперуповноважена слідча група Білоцерківського відділу ДПУ, було, за постановою ОН при Колегії ДПУ УСРР від 28 квітня 1933 р., замінене на три роки позбавлення права на проживання у 12 прикордонних пунктах.¹⁶¹

Подібне звинувачення про «проникнення» до апарату колгоспу з метою «розкладу його зсередини»¹⁶² було висунуте мешканцю с. Мар'янівка, Білоцерківського району, Георгію Ігнатовичу Стрілковському у березні 1933 р.¹⁶³ Він займав посаду секретаря місцевого колгоспу «Ударник». Чоловіка звинуватили, що він «прикинувся активістом на селі»¹⁶⁴ для того, щоб займатися «антирадянською» діяльністю. Знайшлися й інші потрібні слідству деталі біографії – участь у «петлюрівських бандах»¹⁶⁵ та зв'язок з «куркулями». Оперуповноважена слідча група Білоцерківського відділу ДПУ в обвинувальному акті від 15 квітня 1933 р. клопотала про п'ятирічне заслання

¹⁵⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 13266. Арк. 21.

¹⁵⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29008, Арк. 16.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 16.

¹⁶¹ Там само. Арк. 16.

¹⁶² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28969 Арк. 1.

¹⁶³ Справу Георгія Стрілковського аналізували Тамара Вронська та Олена Стяжкіна (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.216.).

¹⁶⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28969 Арк. 1.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 16.

до Північного краю. Постанова ОН при Колегії ДПУ УСРР, видана на два тижні пізніше, декларувала рішення про позбавлення Георгія Стрільковського права на проживання у 12 прикордонних пунктах терміном на три роки.¹⁶⁶

Петро Сторожик, Олександр Мельник та Георгій Стрільковський не опиралися впровадженню радянських органів влади та структур на селі та навіть брали в них участь – були членами колгоспу. Проте за загальними звинуваченнями у зв'язках з «куркулями» та діяльності щодо «розкладання колгоспу зсередини» були піддані слідству та «видаленню» за межі УСРР. Були й інші випадки – спершу виключення з колгоспу за «шкідництво», потім – вислання. Таким чином, у квітні 1933 р. Дементій Сильвестрович Німак, колишній рахівник колгоспу с. Узин, Ракитянського (нині Білоцерківського) району, за постановою ОН при Колегії ДПУ, був позбавлений права на проживання у 12 прикордонних пунктах УСРР.¹⁶⁷

Маємо випадки застосування вислання і заслання до службовців фінансових та управлінських структур у містах. У березні 1933 р. до слідства був притягнений Дем'ян Федорович Коломієць. Чоловік працював завідувачем районної приписної каси Державного банку у м. Ставище. У цьому ж місті він проживав. Дем'яна Коломієця звинуватили у «антирадянській агітації» та грубому спілкуванні з відвідувачами каси. У цьому випадку, поруч із інформацією про службу у «ворожих» збройних формуваннях, до справи обвинуваченого долучають відомості про те, що він займався гонінням самогону та спекуляціями. В результаті, за рішенням ОН при ДПУ УСРР, у квітні 1933 р. чоловіку було заборонено проживати у 12 прикордонних пунктах на три роки.¹⁶⁸

За рік, у квітні 1934 р. до поля зору Київського відділу ДПУ потрапив Володимир Андрійович Чубук-Подольський, 1883 р. народження. Чоловік

¹⁶⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28969.

¹⁶⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29151; Справу Дементія Німака аналізували Тамара Вронська та Олена Стяжкіна (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 217-218.).

¹⁶⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29931.

мешкав у Києві та працював помічником бухгалтера одного з будинкоуправлінь. Оперуповноважена слідча група закидала йому «антирадянську агітацію», яку пов'язувала з його «неправильним» «куркульсько-духівницьким» походженням та зв'язками з «куркулями» Переяславського району (звідки чоловік був родом). Обтяжливою обставиною, за матеріалами слідства, було ще й те, що у Володимира Чубук-Подольського був брат в еміграції, з яким він листувався. В результаті, у квітні 1934 р. ОН при Колегії ДПУ прийняла рішення про заслання чоловіка до Північного краю терміном на три роки.¹⁶⁹

2.2. Долі людей з родин «ворогів народу»/ «зрадників Батьківщини»

У ході дослідження нами було проаналізовано вісім справ про вислання членів родин «ворогів народу» та «зрадників Батьківщини», які відбувалися протягом 1930-их – 1950-их рр. Загалом, їх характеристика є наступною. НКВС СРСР виносив вироки щодо заслань до Омської області, Сузунського району Новосибірської області та до Казахської РСР. Терміни заслань визначалися у три чи п'ять років. Вислання на поселення 1947 р. – до Новосибірської області та 1950 р. – до Казахстану, були безтерміновими. У розглянутих нами справах щодо дружин «ворогів народу» років Великого терору у трьох із трьох випадків НКВС виніс постанову про заборону проживання у 15 прикордонних пунктах терміном на п'ять років.¹⁷⁰

Представлені у цьому підрозділі справи є репрезентативними, тому що дозволяють прослідкувати логіку аргументації обвинувачень членів родин «ворогів народу» та «зрадників батьківщини» і подальшого їх вислання чи заслання у 1930-их рр. та в повоєнний час. Окрім цього, вони формують уявлення про фактори, що могли слугувати обставинами для пом'якшення

¹⁶⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30486.

¹⁷⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863 Т.1.; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32239 Т.1; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32261 Т.1 ; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839 Т. 1, 4, 6; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60467 Т.1.; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71015 Т.1.; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44809; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56468 Т. 1-2.

вироки, та про способи їх трактування і використання органами НКВС. Ці кейси показують, як слідчі органи, спираючись на радянське репресивне законодавство, розширювали коло «соціально небезпечних» елементів та використовували практики «терору простором» щодо них. З іншого боку, вони дозволяють побачити, які стратегії запобігання висланню чи його наслідків могли обирати самі репресовані. Не менш важливо також те, що ці справи містять цікаві казуси – неординарні випадки, що свідчать про те, що офіційні приписи та реальні практики не завжди співпадали.

4 січня 1935 р. була відкрита справа щодо родичів розстріляного за звинуваченням у тероризмі Леоніда Івановича Лук'янова. За інформацією, яку подає Київське управління НКВС, чоловік нелегально перетнув кордон та відправився до м. Марсель у Франції, де зв'язався з «білогвардійськими терористичними організаціями»¹⁷¹. Потім, у листопаді 1934 р. він повернувся на територію СРСР із завданням здійснити терористичні акти щодо діячів керівних органів та був затриманий в Одесі. В обвинувальному акті вказується, що для того, щоб «відгородити своїх рідних від репресій»¹⁷² радянської влади, Леонід Лук'янов назвався Світозаровим. Однак зробити це чоловікові не вдалося. Вже за два тижні після виконання смертного вироку його батько, Лук'янов Іван Степанович, сестра, Капуста Тетяна Іванівна, та двоюрідний брат, Лук'янов Всеволод Миколайович, були притягнені до справи. Всі вони на той момент проживали у Києві. Всеволод Лук'янов працював техніком на Київській ТЕЦ, Тетяна Іванівна була домогосподаркою, а Іван Степанович перебував на пенсії на утриманні дітей.¹⁷³

Батькові репресованого інкримінували не лише обізнаність про втечу сина закордон та листування з ним, а й те, що він, за його наполяганням, порушив клопотання про повернення Леоніда Лук'янова до СРСР. Той відмовлявся визнавати, що він знав про конкретну діяльність свого сина в

¹⁷¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863 Т.1. Арк. 55.

¹⁷² Там само. Арк.1-14, 22-23, 25, 29, 42-43.

¹⁷³ Там само. Арк. 1, 55.

Марселі, хоча з усім, згаданим вище, погодився. За показами свідків, його самого звинувачували у «критиці радянського ладу» та антисемітських настроях.¹⁷⁴

За сестрою репресованого визнавалася провина за те, що вона була «в курсі справи»¹⁷⁵ та допомагала батьку через Червоний Хрест повернути брата додому. Сама жінка визнала тільки те, що знала про перебування брата у Франції, але отримувала інформацію про його життя лише від свого батька, персонально зв'язок не підтримувала. А про розстріл за підготовку терористичних актів дізналася з газети, яку приніс її чоловік-службовець додому.¹⁷⁶

Всеволода Миколайовича, двоюрідного брата репресованого, фактично звинувачували лише у родинному зв'язку з Леонідом Лук'яновим. Для того, щоб сформувати йому більш переконливий образ «соціально небезпечного» елемента, слідчі органи НКВС звертаються до його минулого та інших родинних зв'язків. Таким чином, до обвинувачень додається служба в Денікіна в 1919 р., арешт у 1930 р. органами ДПУ та наявність за кордоном, у Франції та Болгарії, двох братів, з одним із яких Всеволод Миколайович мав листування. Судячи з протоколів допитів, про все це чоловік свідчив сам. Інше питання – за яких обставин та під яким тиском.¹⁷⁷

Попри різну міру залученості до справи, оперуповноважений порушив клопотання про однакове покарання для всіх – вислання. Однак в різні місця: Івана Степановича та Тетяну Іванівну – до Казахстану, а Всеволода Миколайовича – на Північ. Врешті-решт ОН при НКВС СРСР за постановою від 4 липня 1935 р. винесла абсолютно однаковий для трьох осіб вирок – вислання в Омську область терміном на три роки. Обвинувачування – «за зв'язок з контрреволюційним елементом»¹⁷⁸, а у Всеволода Лук'янова ще

¹⁷⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863. Арк. 55-56.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 56.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 40-41.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 56-57.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 71-73.

приписки – про службу в білих. До постанови батько та сестра репресованого перебували в Києві під підписку про невіїзд, а брат утримувався під вартою у Київському ДОПРі.¹⁷⁹

Додаткові деталі про подальшу долю репресованих та процес вислання ми дізнаємося з документів про перегляд справи у 1958 р. 24 жовтня 1957 р. Всеволод Лук'янов написав заяву (Додаток 3) на адресу Сталінського обласного відділу МВС у м. Сталіно (нині Донецьк) з проханням про реабілітацію. З неї та пізніших допитів ми дізнаємося, що після відбуття вислання чоловік повернувся до Києва. Отримати прописку у столиці йому не вдалося, що передбачувано для людини, яка перебувала у висланні. «Це вислання викликало цілу низку наслідків, як для мене, так і для членів моєї сім'ї»¹⁸⁰, - так він коментує власне становище та становище своїх рідних через наявність в його біографії факту про вислання, а в біографії членів його сім'ї – про родинний зв'язок з ним.¹⁸¹

У проханні про реабілітацію він апелює до роботи на користь «радянської Батьківщини» протягом 46 років і висловлює сподівання досягти справедливості хоча б до 40-річчя «Великого жовтня»¹⁸²: «Я не хочу мати плям на своїй репутації»¹⁸³. Це ще одна фраза з заяви, хоча ясна річ, що питання про реабілітацію було не просто справою принципу. Воно мало цілком практичну мету полегшення життя не лише і, можливо, не насамперед для нього самого, а для його дітей (мав трьох). Питання освіти, проживання, кар'єрного зростання вирішувалися значно легше після зняття тавра репресованого чи членів його родини. Після відмови щодо прописки у Києві, Всеволод Миколайович з родиною оселився у Слов'янську Сталінської області, де і проживав на момент написання заяви. Після низки різноманітних допитів самого прохача та інших свідків 18 листопада 1958 р. замісник

¹⁷⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863. Арк. 57-58, 71-73.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 75

¹⁸¹ Там само. Арк. 75.

¹⁸² Там само. Арк. 75.

¹⁸³ Там само. Арк. 75. Зв.

прокурора Київської області Хрієнко ухвалив рішення – не на користь Всеволода Лук'янова. У постанові висновувалося, що чоловік був «засуджений обґрунтовано»¹⁸⁴ з покликанням на факт доведеності його служби в слідчих органах за Денікіна (пам'ятаємо, що примітка саме про службу в Денікіна була в постанові ОН НКВС про вислання).¹⁸⁵

Інформації про подальшу долю після заслання до Омської області Тетяни Іванівни Лук'янової (по чоловікові – Капусти) ми не маємо. Але відкриваються цікаві деталі перебігу подій протягом 1933-1935 рр.. 28 вересня 1935 р., тобто вже після отримання вироку, жінка пише заяву на адресу начальника ОН НКВС СРСР у Москві. У ній вона скаржиться у вищу інстанцію на місцевих працівників НКВС у Києві. Перша її претензія стосується відмови повідомляти їй причину вислання, ознайомитися зі справою, за її словами, їй не дали. Риторика листа є досить упевненою, а він сам насичений емоційними висловами: «На мої запитання, за що мене засилають, мені недбалим, ніби пил струшують з пальто, чином кожного разу називають різні нові звинувачування»¹⁸⁶. Далі Тетяна Іванівна наводить до кожного з них контраргументи, для підсилення своєї правоти апелюючи до «правильності» себе та свого чоловіка: «Я чесна робітниця; весь час служила на заводі і у військовій частині»¹⁸⁷, «мій чоловік (...) служив дев'ять років у Червоній Армії на командній посаді, тепер працює інженером, найкращим ударником».¹⁸⁸

Лист наповнений критичними виразами на адресу працівників Київського НКВС. Деякі з них мають просто оціночні судження, як, наприклад, вказівка на легковажність співробітника НКВС. Інші ж – можуть бути спробою викликати підозру щодо його «політичної надійності». Як наступне: «Вважаю, що працівник НКВС в Києві, зробив це по своїй (...),

¹⁸⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863. Арк. 203.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 150-203.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 213.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 214 зв.

¹⁸⁸ Там само. Арк. 214 Зв.; Там само. Арк. 213-214.

може бути, психічній директивності якій-небудь, направленій до того, щоб образати *робітника*¹⁸⁹; «З цієї справи Ви можете бачити, як мені, чесній *робітниці*, в Київському обласному НКВС штучно состряпали справу!»¹⁹⁰, або ж «Ви бачите, як із *робітника* намагаються у Києві зробити фіктивного злочинця».¹⁹¹ Ці формулювання добре ілюструють ієрархічне уявлення радянських людей про владу – це скарга «наверх» на недоліки роботи підлеглих на нижчих щаблях з сподіванням на справедливість вищого керівництва.

Неповідомлення в слідчі органи інформацію про те, що її брат пише листи з Франції, Тетяна Лук'янова пояснює цікавою деталлю – буцімто за неї це зробив її чоловік, Капуста Данило Миколайович. До справи також долучені його заяви на адресу народного комісара внутрішніх справ СРСР до Москви. У них чоловік стверджує, що, як тільки він дізнався про листи з Франції, наполіг на тому, щоб дружина дізнавалася всі деталі від свого батька. Ці відомості він у формі письмових свідчень, за його словами, передавав уповноваженому ДПУ Єфимову. Однак у 1934 р. уповноважений наказав це припинити. Згодом у 1935 р. вже після того, як Тетяну Іванівну притягли до справи, її чоловіка примусово поклали в лікарню, за його словами, для ізоляції від родини та зовнішнього світу.¹⁹²

Ми не знаємо, чи отримало подружжя якусь реакцію на ці заяви. Маємо тільки документ про реабілітацію Тетяни Іванівни вже у 1989 р.¹⁹³ Так само, можемо тільки здогадуватися про правдивість наведених у документах фактів. Однак, у будь-якому разі ці документи є дуже показовими в контексті практик пристосування населення до системи. Намагаючись уникнути вислання, обвинувачувана та її чоловік звертаються до найвищої слідчої

¹⁸⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863. Арк. 214. Зв.

¹⁹⁰ Там само. Арк. 214. Зв.

¹⁹¹ Там само. Арк. 214 Зв; Там само. Арк 214 Зв.

¹⁹² Там само. Арк. 204-212.

¹⁹³ Там само. Арк. 236.

інстанції в Радянському Союзі, та, апелюють до своєї відповідності тому, якою має бути «правильна радянська людина».¹⁹⁴

Також кейс цієї родини підтверджує тезу про атомізацію суспільства в межах тоталітарних систем (або тих, що прагнуть до тоталітарності, якою скоріше був Радянський Союз).¹⁹⁵ Коли чоловік Тетяни Іванівни у заявах намагається відгородити її від відповідальності за членів родини, він використовує твердження, що вона з ними «ніякого зв'язку не мала»¹⁹⁶, і з раннього віку жила окремо.¹⁹⁷ У такий спосіб, чоловік намагався акцентувати увагу на непричетності дружини до злочинів інших та врятувати від вислання. Ці слова свідчать про прагнення відмежувати себе від «злочинців», зробити максимум, щоб відвести підозри від себе та своїх найрідніших.

У роки Великого терору родини засуджених «ворогів радянського ладу» також відчували на собі збільшення масштабів репресій. Щодо них застосовувалися різні види покарань – від ув'язнень у виправних таборах до вислання.¹⁹⁸ Поліна Бондаренко на сторінках своєї дисертації, присвяченої «жіночому виміру сталінських репресій»¹⁹⁹ згадує про дискусію, що розгортається серед дослідників навколо питання факторів, від яких залежала міра покарання для дружин «ворогів народу». За її словами, історикиня Анфіса Кукушкіна вважає, що існувала кореляція між «рівнем небезпечності» чоловіка та вироком для жінки. Тамара Вронська заперечує це твердження і разом із Оленою Стяжкіною висловлює припущення, що могла бути залежність між невизнанням жінкою своєї обізнаності про контрреволюційну діяльність чоловіка та пом'якшенням вироку.²⁰⁰

¹⁹⁴ Образ "нової людини" у спогадах радянських робітниць 1920 – 1930-х рр. / О. М. Клименко // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. - 2016. - Т. 182. С. 35-40.

¹⁹⁵ Арентд Х. Джерела тоталітаризму/ Пер. з англ. – К.: 2002. С. 366-368.

¹⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863 Арк. 213 Зв.

¹⁹⁷ Там само. Арк. 213. Зв.

¹⁹⁸ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.254.

¹⁹⁹ Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): дис. ... канд. іст. наук: Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021. 274 с.

²⁰⁰ Там само. С.90; Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021.С.261-266.

Дружину Мечеслава Олександровича Куревича, засудженого за участь у «шпигунській націоналістичній організації»²⁰¹ «покарання простором» також не оминуло. Віра Степанівна Кислова, мешканка міста Кагановичі Київської області, акушерка за професією, у листопаді 1937 р. була звинувачена районним відділом НКВС за ст. 54-12 КК УРСР.²⁰² Їй інкримінували обізнаність про «контрреволюційну діяльність» чоловіка та її приховування.²⁰³

У жодному з допитів жінка так і не визнала ніякий із закидів на її адресу слідчими. Проте це не завадило ОН при НКВС СРСР постановою від 21 червня 1938 р. визнати її «соціально-небезпечним» елементом та позбавити права проживати у 15 прикордонних пунктах терміном на п'ять років. Між виданнями обвинувального акту (11.11.1937) та остаточною постановою ОН минуло сім місяців. Увесь цей період Віра Степанівна утримувалася під вартою у Київській в'язниці. На попередніх сторінках, ми згадували про видання в квітні 1938 р. наказу НКВС СРСР про те, що необхідно припинити арешти жінок, чийх чоловіків було «засуджено за першою категорією».²⁰⁴ Наша героїня вже була ув'язнена на цей момент, тому під його дію не підпадала і за кілька місяців отримала свій вирок.²⁰⁵

У даній справі була ще одна постраждала людина, про яку ми досі не згадували. Це півторарічна донька репресованих Євгенія Куревич. Після виконання смертного вироку у травні 1938 р. щодо її батька, вона залишилася напів сиротою. На той момент, коли у червні 1938 р. був винесений вирок про вислання її матері, вона була під опікою дядька. З ним дівчинка, вірогідно, і проживала наступні, як мінімум, п'ять років, будучи позбавленою можливості зростати з рідними батьками за волею радянської Феміди. Віра

²⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32239 Т.1 Арк.7.

²⁰² Справу Віри Кислової аналізували Тамара Вронська та Олена Стяжкіна (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 254).

²⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32239 Т.1 Арк. 1-8.

²⁰⁴ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С.275.; Там само. С.275-276.

²⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32239. Арк. 9-16.

Кислова була реабілітована у 1964 році. На той час жінка проживала у с.м.т. Поліське Київської області.²⁰⁶

Аналогічне покарання у вигляді «мінус 15» терміном на п'ять років отримала Шкляр Устина Сергіївна з с. Макарівка Іванківського р-ну Київської області, дружина засудженого по першій категорії за «шпигунську роботу на користь Польщі»²⁰⁷. Жінка також не визнала за собою провини. Хронологія слідства цілком слідує за попереднім кейсом – обвинувальний вирок у листопаді 1937 р. та постанова ОН у червні 1938 р. У репресованого подружжя також була малолітня дитина – 5-річний син, якого після арешту матері віддали на виховання дідові. Однак із заяви Устини Сергіївни на адресу Начальника управління СНБ України ми дізнаємося про те, що покарання про «мінус 15» фактично було замінено «внутрішнім мінусом». Жінка пише, що в серпні 1938 р. її відпустили з Лук'янівської в'язниці з вимогою раз на місяць відмічатися в органах НКВС с.м.т. Іванкова.²⁰⁸

Щодо правового регулювання долі дітей, обох батьків яких було репресовано, варто зазначити наступне. За наказом НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. «Про операцію по репресуванню дружин і дітей зрадників батьківщини» діти віком від 3 до 15 років мали відправлятися до дитячих будинків, перебуваючи на утриманні та під контролем держави.²⁰⁹ Наведені випадки передачі дітей репресованих під опіку родичам можуть бути свідченням відхилень від офіційних державних приписів. Причиною невідповідності між теорією та практикою могло бути бажання місцевих органів влади зменшити навантаження на мережу дитячих будинків, якщо це було можливо.

²⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32239. Арк. 14-24.

²⁰⁷ Спр. 32261 Т.1 Арк.8.; Справу Устини Шкляр аналізували Тамара Вронська та Олена Стяжкіна (Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021.С. 260-261).

²⁰⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32261. Т.1 Арк. 1-21.

²⁰⁹ Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): дис. ... канд. іст. наук: Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021. С. 89.

Вже в роки Великого терору схожа історія, як з родиною Лук'янових у 1935 р., відбувається з такою родиною киян Швидких-Любченків. У жовтні 1937 р. до справи про «контрреволюційну націоналістичну діяльність» була притягнута Швидка (в дівочтві Любченко) Пелагея Петрівна.²¹⁰ З того ж часу жінка перебувала під вартою. Її два брати, один із яких Панас Любченко, були засуджені як члени української націоналістичної організації.²¹¹ У січні 1939 р. Пелагею Петрівну звинуватили у зв'язку з ними, отриманні від них матеріальної допомоги та у тому, що вона «серед своїх знайомих висловлювалася про ворога народу (...), як про «українську величину»».²¹²

Жінка ні своєї участі у «контрреволюційній діяльності», ні обізнаності про таку діяльність її братів та чоловіка не визнала. Погодилася лише з тим, що брати відвідували її квартиру, коли захворіла їхня мати, та отримувала від них матеріальну допомогу – продукти, для неї ж. Так само погодилися з тим, що не чули від Пелагеї Петрівни «антирадянських висловів» і свідки по справі. Однак це не стало для карально-репресивних органів влади аргументом для виправдання жінки і постановою ОН при НКВС СРСР її в жовтні 1939 р. було заслано до Казахстану на п'ять років.²¹³

На цьому поневір'яння Пелагеї Петрівни не закінчуються. У 1945 р. вона після відбуття вислання повертається до Києва, а в листопаді 1949 р. її знову заарештовують. Тепер уже за звинуваченням у сприянні незаконній прописці у м. Бровари своєму чоловікові, який повернувся з ув'язнення, та дружині і сестрі «ворогів народу» Панченко-Любченко Варварі Петрівні.²¹⁴ Жінка також відбула ув'язнення в таборах ГУТАБу.²¹⁵ Постановою ОН при МДБ СРСР від 14 жовтня 1950 р. вони всі відправлялися «на поселення»²¹⁶ до

²¹⁰ Справу родини Любченків-Швидких розглядала Тамара Вронська (Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019. С.212-214).

²¹¹ Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019. С.212.

²¹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839 Т.4. Арк. 8; Там само. Арк. 1-8.

²¹³ Там само. Арк.1-9.

²¹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839 Т.4. Арк. 55-56; Детальніше див. Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019. С.212.

²¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839 Т.8. Арк.1.

²¹⁶ Там само. Арк.88.

Карагандистської області Казахської РСР. Причому для всіх трьох обвинувачування зберігалось те саме, що і в 1937-1939 рр., що порушувало принцип про відбуття одного покарання за один злочин.²¹⁷

У повоєнний період радянська влада починає нову хвилю репресій. У поле зору її карально-репресивного апарату потрапляють громадяни, що проживали на окупованих територіях. Відбуваються процеси вишукування «зрадників Батьківщини» та, водночас, «очищення» територій УРСР від усіх, хто з ними був пов'язаний.²¹⁸

Останнє насамперед стосувалося їх родин. Єлизавета Митрофанівна Бабат та її діти стали одними з них. Вони проживали у с. Вінцевтівка Ракитянського рай-ну Київської області. З листопада 1944 р. жінку починають допитувати у районному відділі НКДБ. Це було вже після того, як її чоловік був розстріляний за статтею «зрада Батьківщини» за звинуваченням у службі в нацистських окупаційних поліцейських органах. Згодом з'ясувалося, що їх син Микола Афанасійович Бабат потрапив у полон до німців, де, нібито, добровільно пішов до німецької школи розвідників. Однак шпигунське завдання на користь нацистської армії виконувати не став, тому його засудили терміном на десять років з поразкою в правах на п'ять.²¹⁹

Єлизавета Митрофанівна мала проблеми зі здоров'ям, тому її відправили на медкомісію. Медична перевірка надала жінці статус інвалідності третьої групи на шість місяців. Цей факт та служба в Червоній армії двох братів мали стати пом'якшувальними обставинами для невислання Єлизавети Бабат за межі УРСР. Однак слідство вирішило по-іншому. Обидва ці чинники були відкинуті. Інвалідність – через те, тимчасова, братів-червоноармійців – через те, що жінка з ними довгий час уже не проживає та в матеріальній залежності від них не знаходиться. Таким чином, за рішенням ОН при НКВС СРСР 26 грудня 1945 р. Єлизавету Митрофанівну з донькою 1931 року народження

²¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839 Т.6.

²¹⁸ Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. – К.: 2019. С.41-42.

²¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60467 Т.1. Арк. 1-15.

відправили в заслання до Актюбинської області Казахської РСР терміном на п'ять років з конфіскацією майна.²²⁰

Софія Федорівна Олійник 1913 р. народження, мешканка села Мала Вільшанка Білоцерківського району потрапила до поля зору НКВС також у 1944 р. Її чоловік у 1941 р. потрапив до нацистського полону, через що був проголошений «пособником ворога» та «зрадником Батьківщини». У родині, окрім мобілізованого чоловіка Софії Федорівни, були й інші червоноармійці. З найближчих родичів їх було троє – два брати репресованого чоловіка та брат самої жінки, який до того ж, був нагороджений медалями. Однак, як і в попередньому випадку, до уваги цей факт не взяли, пояснивши тими самими причинами – проживання окремо та відсутність матеріальної залежності. Аналогічним був і остаточний вирок ОН при НКВС, також винесений у 1945 р. – конфіскація майна та заслання до Актюбинської області Казахської СРСР на п'ять років. Разом із Софією Олійник до заслання потрапив їх син 1939 р. народження.²²¹

На прикладі кейсу цих родин впадає у вічі, що більшовицькі органи влади на свій розсуд трактували родинні зв'язки громадян і, переважно, не на користь останніх. Бюрократична система Радянського Союзу дозволяла це робити. Тому ні Єлизавету Бабат наявність двох братів-червоноармійців не врятувала від заслання, ні Софію Олійник – брат, нагороджений урядовими медалями. Під час винесення рішення, НКВС взяв до уваги лише тих родичів жінок, які скомпрометували себе перед державою, обґрунтовуючи це фактом проживання разом чи окремо. Таким чином, жінки, що пережили нацистську окупацію та мали мобілізованих чоловіків у родині, також опинилися в когорті «соціально-небезпечних» елементів і були виселені на периферію Радянського Союзу разом із своїми дітьми.

Траплялися й випадки, коли членів родини «зрадника Батьківщини» висилали з території УРСР вибірково. Чоловіка Наталі Йосипівни Дитрих у

²²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60467 Т.1. Арк. 16-23.

²²¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71015 Т.1.

1947 р. ув'язнили у Чорногорському виправно-трудовому таборі за «зраду Батьківщини». Йому інкримінували те, що після німецького полону він повернувся до Києва та зареєструвався «фольксдойчем», надавши документи про наявність родичів-німців. Це давало йому можливість отримувати покращену норму продуктів та користуватися електрикою. Однак щодо Наталі Йосипівни, яка на момент ув'язнення чоловіка мала 8-місячну дитину, слідство не розпочало. Окрім цього, їй повернули заарештоване майно – у вирок не йшлося про його конфіскацію.²²²

Натомість, вирішили вислати мати, сестру та племінника обвинувачуваного на спецпоселення до Сузунського району Новосибірської області. Складно однозначно відповісти, чому рішення було саме таким. Мешкали вислані за тою ж адресою, що й обвинувачений у «зраді Батьківщини».²²³ Відповідно, зв'язки між ними, вочевидь, були, і їх було легко довести. Наталія Дитрих могла отримати «відтермінування» від вислання у зв'язку з тим, що її дитині було менше, ніж півтора роки.²²⁴

2.3. Вислання представників нацменшин та «фольксдойчів»

Проаналізувавши дев'ять справ щодо вислання та заслання представників національних меншин протягом 1930-1940-их рр., ми побачили, що напрямки покарань були такі: в межах УСРР до Старобільська (нині Луганської області), до Казахстану, до Сибіру, на поселення до Красноярського краю та видворення за межі СРСР. Дві останні санкції були безтермінові, а термін заслання до Казахстану варіювався від трьох до п'яти років. Використовувалося також покарання «мінусом» із заборonoю проживати у 12 прикордонних пунктах протягом трьох років.²²⁵

²²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44809 Арк. 1-21.

²²³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44809. Арк. 21-35.

²²⁴ Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): дис. ... канд. іст. наук: Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021. С. 89.

²²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64653; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 3773; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46903; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33088; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64306; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64315 Т. 1; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66552 Т.1.; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56170 Т. 4; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51303 Т. 1.

Детальний аналіз представлених у цьому підрозділі справ дає розуміння підстав, на основі яких щодо представників національних меншин використовувалися вислання та заслання, та уявлення про те, як великі репресивні кампанії проти них відбивалися на долях конкретних людей. Водночас, завдяки цим кейсам ми можемо побачити, в чому була однаковість та відмінність тих практик «покарання простором», що застосовувалися щодо представників національних меншин.

Вчителька польської школи з с. Безпечне Половецького (нині Білоцерківського) рай-ну Марія Казимирівна Гржелецька (Додаток 4) у 1930 р. була звинувачена в «антирадянській агітації». Жінка потрапляє в поле зору ДПУ через нібито зв'язок із Францом Андрушевичем. Він був одним із репресованих радянською владою у 1930 р. римо-католицьких священників за «Справою польської контрреволюційної і шпигунської організації на Правобережній Україні», хоча переслідувався ще з першої половини 1920-их рр.²²⁶ На початку 1920-их рр. вони працювали в одній школі у м. Фастові. З неї Марія Казимирівна була звільнена у 1924 р. за «релігійність»²²⁷ - згідно з матеріалами справи, продовжувала навчати дітей за старими методами та катехізису. Протягом 1924-1929 рр. навчала дітей приватно поки не влаштувалася до школи в с. Безпечному.²²⁸

Уповноважені ДПУ закидали жінці насадження серед дітей «польських національно-патріотичних ідей»²²⁹, вочевидь, ототожнюючи релігійне виховання та націоналістичне. Про це свідчать наступні слова: «Начебто повиривала з книг, за якими вчилися діти, молитви, розповіді про Бога (...), які вселяли дітям любов до Польщі і розвивали в них національні почуття»²³⁰. Обвинувачувана заперечувала, що після звільнення з Фастівської школи

²²⁶ Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською. URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2003_21_2/156.pdf (Дата звернення 20.05.24).

²²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 3773 Арк.17.

²²⁸ Там само. Арк. 17.

²²⁹ Там само. Арк. 123.

²³⁰ Там само. Арк.17.

надавала дітям освіту релігійного спрямування, і своєї провини в цьому не визнала. Щоб довести це обвинувачення, слідство використало покази свідків. Цікавою, з огляду на її формулювання, є відповідь щодо цього згаданого Франца Андрушевича. Чоловік стверджує, що не знає, чи викладала Марія Казимирівна закон Божий, але «виховувати їх в антирелігійному дусі вона теж не могла»²³¹. Своєю ширістю вона вирізняється з-поміж інших «показів», де за шаблоном підтверджується факт «виховання у польському націоналістично-патріотичному дусі».²³²

Слідча група Київського відділу ДПУ пропонували ув'язнити Марію Гржелецьку на п'ять років до концтабору. Проте ОН при Колегії ДПУ УСРР постановою від 20 травня 1930 р. прийняла рішення про вислання до міста Старобільська (тоді Донецької губернії, а нині Луганської області) терміном на три роки. Серед усіх розглянутих справ – це перший випадок вислання в межах УСРР, попри те, що за офіційними приписами таку санкцію могли застосовувати до всіх громадян держави.²³³

У польських «націоналістичних поглядах» був звинувачений також Іван Францович Палевський, мешканець селища Олександрія поблизу м. Біла Церква, який працював сторожем на місцевій вокзальній станції. Примітно, що в анкеті його національність спершу зазначається, як «українець»²³⁴. Імовірно, сам чоловік так її вказав, щоб відвести від себе інкриміновані закиди. Інформація про польську національність з'являється вже у протоколах допитів свідків. Уповноважені ДПУ цілком могли цілеспрямовано ставити про це запитання: «Палевський *Ян* (...) по національності, очевидно, поляк, вмє говорити польською»²³⁵. «Дружба»²³⁶ та «зв'язки»²³⁷ з «лицями польської

²³¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 3773. Арк. 55.

²³² Там само. Арк. 122; Там само. Арк. 20-35.

²³³ Там само. Арк. 63-65.

²³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46903 Арк. 4.

²³⁵ Там само. Арк. 9.

²³⁶ Там само. Арк. 12.

²³⁷ Там само. Арк. 16.

національності»²³⁸ - також один із головних елементів звинувачення Івана Палевського.²³⁹

Як і в попередньому випадку, ОН не задовольнила клопотання місцевого відділу ДПУ про ув'язнення в концтаборі і замінила його 13 квітня 1932 р. на позбавлення права проживати у 12 прикордонних пунктах терміном на три роки. Попри те, що у постанові ще від червня 1931 р. оперуповноважений по справі слідство взагалі мало бути припинене.²⁴⁰ Зважаючи на наведені вище факти, складається враження, що головне, у чому звинувачували Івана Палевського – це польська національність та зв'язки з іншими поляками.

З початку 1930-их рр. з'являються справи про шпигунську діяльність на користь Польщі. За цим звинуваченням Анатолій Вікентійович Березовський, поляк, курсант артилерійського полку, був ув'язнений Київським відділом ДПУ. До арешту чоловік проживав у с. Мовчанівка Рокитнянського (нині Білоцерківського) району. Йому закидали намір перейти кордон, ворожу налаштованість щодо Червоної армії та листування з родичами з-за кордону. У жовтні 1933 р. ОН при Колегії ДПУ було прийнято рішення щодо заслання Анатолія Березовського до Західно-Сибірського краю терміном на три роки.²⁴¹

За аналогічним звинуваченням у серпні 1935 р. постановою ОН при НКВС СРСР отримала вирок про заслання на три роки до Казахстану Анна-Октава Станіславівна Краснопольська. До цього жінка проживала в Києві. У квітні того ж року її взяли під варту у Київському обласному відділі НКВС за нібито зв'язок із закордоном та іноземними представництвами у столиці. Підтвердженням цього для слідчих органів стала переписка польською мовою, знайдена під час обшуків квартири обвинувачуваної. Адресатом жінки було польське консульство, від якого жінка очікувала отримати матеріальну допомогу, та ксьондз Казимир Едуардович Наскренцький.²⁴² Останній, так

²³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46903. Арк. 12.

²³⁹ Там само. Арк. 12.

²⁴⁰ Там само. Арк. 16-17.

²⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64653.

²⁴² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33088. Арк. 1-13.

само, як і Франц Андрушевич, у 1930 р. був репресований за тою ж справою про «польську контрреволюційну організацію»²⁴³. Казимиру Наскренцькому пощастило у вересні 1932 р. звільнитися з в'язниці через обмін політв'язнями між СРСР та Польщею. Там він і проживав на момент листування.²⁴⁴ Зважаючи на матеріали справи, знову йдеться про звинувачення не за якусь конкретну діяльність проти більшовицької влади, а за зв'язки з «неправильним» середовищем. Вони вже трактувалися як «антибільшовицькі» та за них притягували до відповідальності, називаючи це «контрреволюційною роботою»²⁴⁵, як це відбулося з Анною-Октавою Краснопольською.²⁴⁶

Активне переслідування представників національних меншин мало місце і в роки Великого терору. Одними з наймасовіших були репресії щодо польського населення. З серпня по жовтень 1937 р. у Києві та Київській області було заарештовано 1713 поляків, а на січень 1938 р. – 6524 особи «по польській лінії».²⁴⁷ Відповідно, справи про «польських шпигунів» з вирокami у вигляді вислань також продовжувалися.

Станіслава Степанівна Васютинська 1903 р. народження, мешканка м. Тараща Білоцерківського району потрапила під слідство у жовтні 1937 р. Їй, як і попередній звинуваченій, інкримінували «шпигунську діяльність» на користь Польщі та взяли під варту у Білоцерківській в'язниці. Її чоловік був засуджений за першою категорією як учасник «націоналістичної контрреволюційної організації». Неповідомлення до слідчих органів про «контрреволюційну діяльність» чоловіка і закидали під час допитів Станіславі Васютинській. Свою обізнаність про цю діяльність жінка заперечувала. Однак офіційним обвинуваченням стала саме «співучасть у контрреволюційній

²⁴³ Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською. URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2003_21_2/156.pdf (Дата звернення 20.05.24).

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33088. Арк. 2.

²⁴⁶ Там само. Арк. 2.

²⁴⁷ Цит. За "Ми всіх ворогів народу зметемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...". Великий терор на Київщині в 1937 – 1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка / вступна стаття та публ. О. Бажана / О. Г. Бажан // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - 2017. - № 1. С. 8; Там само. С.8-9.

діяльності»²⁴⁸. «Неповідомлення» слідчі органи у документах ототожили з «участю». Фактично ж тут йдеться про репресії щодо членів родини «зрадника батьківщини». Саме через факт наявності репресованого чоловіка, Станіслава Васютинська потрапила до лещат НКВС та за його постановою у червні 1938 р. була заслана у Казахстан як «соціально небезпечний елемент»²⁴⁹. П'ятьох дітей подружжя віком від 4 до 12 років відправили до дитячих будинків у Білій Церкві та Пущі-Водиці.²⁵⁰

Марія Семенівна Домбровська з с. Войнарівка (нині с. Винарівка Білоцерківського району) так само постановою від 21 червня 1938 р. була заслана до Казахстану терміном на п'ять років. Жінку звинуватили у «сприянні у поширенні контрреволюційної агітації». Насправді ж, вона потрапила у те ж становище, що Станіслава Васютинська – була дружиною засудженого за першою категорією за «контрреволюційну діяльність на користь Польщі»²⁵¹. 12-річну доньку обвинувачених так само відправили до дитячого будинку.²⁵²

Хвиля репресій у період 1937-1938 рр. на Київщині торкнулася також етнічних німців. Мешканка Києва Марта Рудольфівна Лау, німецька піддана, у листопаді 1937 р. була звинувачена органами НКВС у шпигунстві на користь Німеччини. Жінка за професією була вчителем німецької мови і займалася її приватним викладанням. На момент початку слідства її чоловік, який мав громадянство СРСР, уже був ув'язнений у таборах НКВС. За матеріалами слідства, жінка нібито відвідувала заходи німецького консульства, де виголошувалися промови у «фашистському дусі»²⁵³, налаштовувала проти більшовицької влади своє оточення, говорячи, що «у Бога не вірять тільки

²⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64306. Арк.15.

²⁴⁹ Там само. Арк.16.

²⁵⁰ Там само. Арк. 16.

²⁵¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64315 Т.1. Арк. 16.

²⁵² Там само.

²⁵³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66552 Т. 1. Арк. 19.

свині»²⁵⁴ та що «радянська влада – це свині»²⁵⁵, і долучала своїх учнів до релігійних святкувань.²⁵⁶

Марта Лау своєї провини не визнала.²⁵⁷ До неї, як до німецької підданої, застосували міру покарання, яку у другій половині 1930-их рр. вже не застосовували до радянських громадян – видворення закордон.²⁵⁸ Таке рішення було прийняте постановою ОН при НКВС СРСР 22 лютого 1938 р.²⁵⁹

Декого з репресованих більшовицька Феміда змушувала двічі «розплачуватися» за ті самі «злочини». Такий шлях подолали Мойсей Пінхусович Київський та Анатолій Робертович Барцев.²⁶⁰ Єврей та німець за національною приналежністю. Вони однаково були репресовані за участь у «антирадянській троцькістській організації», але з різницею у два роки – в 1936 р. та в 1938 р., відповідно. Відбувши покарання у таборах, повернулися на Батьківщину. Однак у 1949 р. постановами ОН при МДБ СРСР знову були репресовані за тим самим звинуваченням і вислані на безтермінове поселення до Красноярського краю.²⁶¹ Чоловіки стали вигнанцями в контексті розгортання в СРСР з 1948 р. кампанії з повторного репресування колишніх в'язнів ГУЛАГу, про яку вже йшлося на попередніх сторінках.²⁶²

Окреме місце серед «покараних простором» представників національних меншин займає категорія «фольксдойчів». Відразу після повернення на територію України більшовицька влада почала переслідувати громадян, які у період нацистської окупації добровільно чи примусово зареєструвалися як корінне німецьке населення. У чотирьох справах про вислання «фольксдойчів»

²⁵⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66552 Т. 1. Арк. 22.

²⁵⁵ Там само. Арк. 22.

²⁵⁶ Там само. Арк. 22-28.

²⁵⁷ Там само. Арк. 20.

²⁵⁸ Там само. Арк. 20; С. Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: 2021. С. 220-221.

²⁵⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66552 Т.1. Арк.29.

²⁶⁰ Справу Мойсея Київського аналізувала Тамара Вронська (Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019. С. 129-130.)

²⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56170 т.4; Спр. 51303 т1.

²⁶² Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: 2019. С. 101-104.

з Київської області ОН при НКВС у 1944, 1945 та 1947 рр. винесла однакові постанови. Це були вироки про заслання до Новосибірської області терміном на п'ять років.²⁶³

У 1944 р. у Сквирському районному відділі НКВС було розпочато слідство щодо подружжя Шабуцьких – Петра Францовича, поляка за етнічним походженням та Ксеверії Францівни, німки. Під час нацистської окупації міста Сквиря вони були зареєстровані як «фольксдойчі», що й стало після повернення більшовицької влади до міста приводом для їх заслання.²⁶⁴

Ельза Миколаївна Балич-Макарова, угорка, мешканка м. Біла Церква та Августина Фридрихівна Шульц, німка, що проживала у с. Мовчанівка Рокитнянського (нині Білоцерківського) району потрапили у поле зору НКВС як колишні «фольксдойчі» у 1944 р. У 1945 р. жінки отримали вирок у вигляді п'ятирічного заслання до Сузунського району Новосибірської області.²⁶⁵

Справа 1946-1947 рр. щодо подружжя Йосипа Миколайовича Тихонова та Тетяни Свиридівни Кукси (Додаток 5) показує, що вислання «фольксдойчів» з території Київщини відбувалося не лише відразу після повернення більшовиків на терени України, а й у наступні повоєнні роки. Проживаючи у місті Сквирі (на сьогодні Білоцерківського району) подружжя отримало право на статус «фольксдойчів» на підставі документів про німецьку національність дідуся Йосипа Тихонова. Слідство було розпочате Сквирським районним відділом НКВС у 1946 р., а в липні 1947 р. остаточний вирок був винесений ОН при НКВС СРСР. У лютому 1948 р. ця постанова щодо Йосипа Тихонова була відмінена у зв'язку з його смертю. Тетяна Кукса ж була реабілітована аж у 1989 р.²⁶⁶

²⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64356 Т.1; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64480 Т. 1-2; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1.64263 Т. 1-2; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. 62750 Т.1.

²⁶⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64356 Т.1.

²⁶⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64480 Т.1.; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64264 Т.1.

²⁶⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62750 Т.1.

Аналіз кейсів про вислання та заслання людей, що працювали на службі в державних господарських та управлінських структурах засвідчує, що логіка аргументації їх провини була фактично ідентичною до способу звинувачень категорій осіб, розглянутих у попередньому розділі. Так само, як і у випадках щодо селян, які відмовлялися вступати до колгоспу, у справах проти службовців, акцентується «неправильне» - «дворянське» чи «куркульсько-духівниче» походження, та такі ж елементи біографії.

Розгляд справ висланих та засланих родичів «ворогів народу» і «зрадників батьківщини» показує, яку велику кількість людей втягувала до замкненого кола репресій більшовицька система. Особлива нарада при НКВС СРСР приймала рішення про вислання за межі території УСРР/УРСР і, переважно, до конкретних місцевостей СРСР громадян, що особисто жодними діями не дискредитували себе перед владою, але перебували «під підозрою» за фактом родинної спорідненості з такими людьми. Аналіз конкретних справ дав нам можливість побачити, як, ніби павутину, органи НКВС сплітали репресованих «ворогів», «зрадників» та їх родичів в єдину «небезпечну» ланку суспільства. Процес притягнення до відповідальності для останніх супроводжувався акцентуванням уваги на їхній біографії, як це було у випадку Всеволода Лук'янова. На прикладі його кейсу ми побачили те, що, вірогідно, родич-«злочинець» міг бути лише приводом для репресій за діяльність у минулому.

Повертаючись до теми розмиття меж між тими, хто, з точки зору більшовицької влади, вчиняв протиправні дії і ні, згадаємо про долі дітей із родин тої категорії радянського суспільства, яку ми розглядали у цьому розділі. Вже згаданий Всеволод Лук'янов у своєму листі-проханні наголошував на впливі його вислання на життя родини. Так само ми з'ясували, якою була доля тих, чийх батьків репресували за першою категорією, а матерів піддали висланню. Зокрема, заборони на проживання у визначених місцевостях, обмеження доступу до освіти, виховання не батьками, а іншими родичами, або одним із батьків, але далеко від рідного дому, дитинство та юність у дитячому будинку – це реальність цих людей. Примітно, що у повоєнний час, згідно з

матеріалами розглянутих нами справ, дітей також відправляли у заслання разом з їхніми матерями, на відміну від довоєнних років. Таким чином, згадані практики впливали на те, що коло постраждалих від радянського «правосуддя» ще більше розширювалося. Це «правосуддя» могло впливати навіть на життєвий шлях людей, які народилися значно пізніше, ніж воно дісталось до їх родин.

Впадає у вічі і хвилеподібність здійснюваних репресій. Схожа хронологія арештів та заслань членів родин «зрадників батьківщини» та «ворогів народу» у проаналізованих справах підтверджує плановість та цілеспрямованість «очищення» терен УСРР/УРСР від *потенційно* «небезпечних» громадян. Щоправда, у період до Другої світової війни, органи НКВС намагалися принаймні нібито артикулювати обізнаність дружин «ворогів» про їх «антирадянську діяльність», а у повоєнний час заслання здійснювалися лише за фактом родинної приналежності.

Розглянуті справи про вислання представників національних меншин – у нашому випадку поляків та німців, дали нам уявлення про те, що у контексті активного розгортання репресій у 1930-их рр. лише сама національна приналежність ставала приводом для пильної уваги з боку органів НКВС та вислання з території УСРР/УРСР та навіть загалом СРСР. Ми побачили приклад застосування вислання у межах УСРР у випадку з полькою Марією Гржелецькою та видворення закордон – з німкою Мартою Лау. Відповідно, принаймні в межах нашої вибірки джерел ми можемо зробити висновок, що відмінність між способами «покарання простором» українців-громадян СРСР та представників національних меншин і іноземців була не тільки на папері, а й на практиці.

Висновки

Завдяки аналізу конкретних архівно-слідчих справ, нам вдалося пересвідчитися, що соціальна структура мешканців Київщини, які підлягали покаранню висланнями та засланнями у сталінський період, була доволі строкатою. Карально-репресивні органи влади виносили такі вирoki щодо звинувачених у націоналізмі та «куркульстві» селян у контексті здійснення колективізації сільського господарства. На конкретних прикладах ми побачили, що практики «терору простором» активно застосовувалися владою для «очищення» Київщини від незгодних із її заходами. Це могли бути як індивідуальні справи, так і колективні. В останніх вислання та заслання використовувалися або щодо всіх фігурантів, або персоналізовано – в залежності від міри провини, яку їм інкримінували.

У ході дослідження ми також проаналізували застосування вислань та заслань щодо названих «шкідниками» службовців, членів родин «ворогів народу» та «зрадників Батьківщини», які автоматично потрапляли до категорії «небезпечних» громадян, представників національних меншин та «фольксдойчів», яким закидали шпигунство та співпрацю з іноземними державами. Означені категорії населення артикулювалися владою як «ворожі» та, відповідно, підпадали під ізоляцію. Перелік таких категорій, наведений нами, звісно, не є вичерпним. До нього ввійшли лише ті групи людей, які потрапили до поля нашого зору у процесі цього дослідження.

Нам вдалося з'ясувати, що серед опрацьованих нами справ, найбільша кількість вироків була про заслання до Північного краю – 15 із 45, Казахстану та Сибіру – по 6 випадків. Результатом 11 із 45 справ був вирок про «мінус»: у 8 випадках – «мінус 12» та в 3 – «мінус 15». У більше, ніж половині кейсів, термін вислання чи заслання визначався у три роки.

Ми з'ясували, що «очищення» території УСРР/УРСР від «небезпечних» чи *потенційно* «небезпечних» для більшовицької влади людей мало плановий характер та керувалося офіційними законодавчими актами. Щоправда, на прикладі справ про вислання та заслання жителів Київщини ми побачили, що

на практиці офіційні приписи могли трансформуватися. Таким чином, вирок про «мінус 15» на п'ять років перетворювався у «внутрішній мінус», а з членів родини «зрадника Батьківщини» засланням піддавалися не дружина та дитина, а мати, сестра і племінник.

За матеріалами справ ми побачили, що під час обов'язкових для слідчої процедури допитів, обвинувачені переважно не визнавали власної провини, заперечуючи будь-яку свою «антирадянську» діяльність чи настрої. Мало це якийсь вплив на вирок чи ні – питання досі відкрите. Однак, фактом є те, що для заповнення прогалин у звинуваченні використовувалися покази свідків, що потім і ставали одною із головних підстав для вислання чи заслання. У всіх проаналізованих нами справах простежується чітке намагання не просто довести причетність людини до злочину, а сконструювати для неї образ, що не відповідає рисам «правильного» члена радянського суспільства. Для цього оперуповноважені слідчі вдавалися до акцентування уваги на «неправильному» походженні обвинувачених, елементах біографії, зв'язках із «небезпечним» середовищем. Все це складало єдину канву аргументацій на користь того, що люди є «соціально небезпечними» і не можуть проживати на теренах УСРР/УРСР.

Самі обвинувачувані використовували різні способи для запобігання вирокам, їхнього пом'якшення або для скорочення їх термінів, вже у випадку вислання чи заслання. Це могло бути заперечення власної провини, про що вже йшлося, або апеляція до своєї «радянськості» - робітники могли акцентувати увагу на своїй наполегливій праці на користь Радянського Союзу, а селяни звертатися до своєчасної та повної сплати податків та здач хліба.

Іншим прикладом шляху порятунку від вироку чи його наслідків були «листи у владу». Ми бачили випадки намагання вплинути на хід слідства і нівелювати рішення про заслання листами до центрального управління НКВС у Москві, листи-прохання про скорочення терміну заслання та реабілітацію. Ці кейси свідчать про те, що, навіть вже будучи, на їх думку, безпідставно

репресованими, радянські люди продовжували вірити в можливість досягнення справедливості через звернення до найвищих ешелонів влади.

Нам вдалося простежити, як під практики «покарання простором» на Київщині потрапляли люди різної соціальної, професійної та національної приналежності. Вони потрапляли до поля зору карально-репресивних органів так само за різних обставин, однак їм всім довелося стати вигнанцями. Маємо надію, що це дослідження стане, принаймні, маленьким вкладом у вивчення радянських просторових репресивних практик в Україні та сприятиме їх проговоренню.

Список джерел і літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані (архівні документи):

1. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки Фонд 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих) Оп. 1. Спр. 15916;
2. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 16235;
3. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28981;
4. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29113;
5. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31439;
6. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444;
7. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2088;
8. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2725;
9. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2575;
10. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 2743 Т.1-2;
11. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28913;
12. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29770;
13. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45494;
14. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1685;
15. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Т.2;
16. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62202;
17. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63328;
18. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63787 Т.1-4;
19. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр.13266;
20. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29008;
21. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 28969;
22. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29151;
23. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29931;
24. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30486;
25. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863 Т.1.;

26. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32239 Т.1;
27. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32261 Т.1 ;
28. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839 Т. 1, 4, 6;
29. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60467 Т.1.;
30. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 71015 Т.1.;
31. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44809;
32. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56468 Т. 1-2.
33. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64653;
34. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 3773;
35. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46903;
36. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33088;
37. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64306;
38. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64315 Т. 1;
39. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66552 Т.1.;
40. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56170 Т. 4;
41. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51303 Т. 1;
42. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64356 Т.1;
43. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64480 Т. 1-2;
44. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64263 Т. 1-2;
45. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62750 Т.1.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму/ Пер. З англ. – К.: Дух і Літера, 2002. 584 с.
2. Вронська Т. Непевний контин(г)ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: Дух і Літера, 2022. 448 с.
3. Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 420 с.

4. Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором – К.: Темпора, 2021. 456 с.
5. Єсельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. К.: Laurus, 2018. 306 с.
6. Конквест Р. Большой террор. В 2-х томах. — Рига: Ракстниекс, 1991. — 416 с.+ 432 с.
7. Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930–х рр. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 208 с.
8. Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. - Київ, 2014. 64 с.
9. Пастушенко Т. «Вїзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Тетяна Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.
10. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. – 384 с.
11. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Город / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2008. 168 с.

2.2. Статті:

1. Бажан О. "Національні" операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2020. - № 1 (53). - С. 5.
2. Бажан О. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви / Бажан Олег, Вадим Золотарьов // Краєзнавство. - 2012. - 1. - С. 85-101.
3. Бажан О. Г. "Ми всіх ворогів народу змемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...". Великий терор на Київщині в 1937 – 1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка / вступна стаття та публ. О.

- Бажана / О. Г. Бажан // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - 2017. - № 1. - С. 5–86.
4. Бажан Олег «Великий терор» на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / Бажан Олег // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2008. - 28. - С. 109-121.
 5. Вронська Т. Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) / Т. Вронська, О. Стяжкіна // Український історичний журнал. 2020. Число 1. С. 89-111.
 6. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система. // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. С. 3-15.
 7. Образ "нової людини" у спогадах радянських робітниць 1920 – 1930-х рр. / О. М. Клименко // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. - 2016. - Т. 182. С. 35-40.
 8. Пастушенко Т. Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – 2010. – 13. – С. 228-239.

3. Рукописи

3.1. Дисертації:

1. Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): дис. ... канд. іст. наук: Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2021. 274 с.

4. Електронні ресурси:

1. Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською. URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2003_21_2/156.pdf (Дата звернення 20.05.24).
2. Кокін С.А. Державне політичне управління УСРР. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS

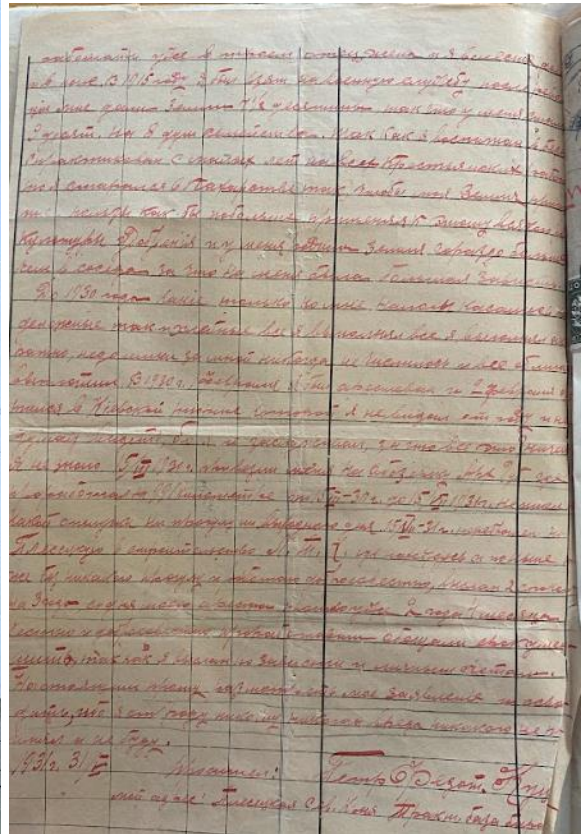
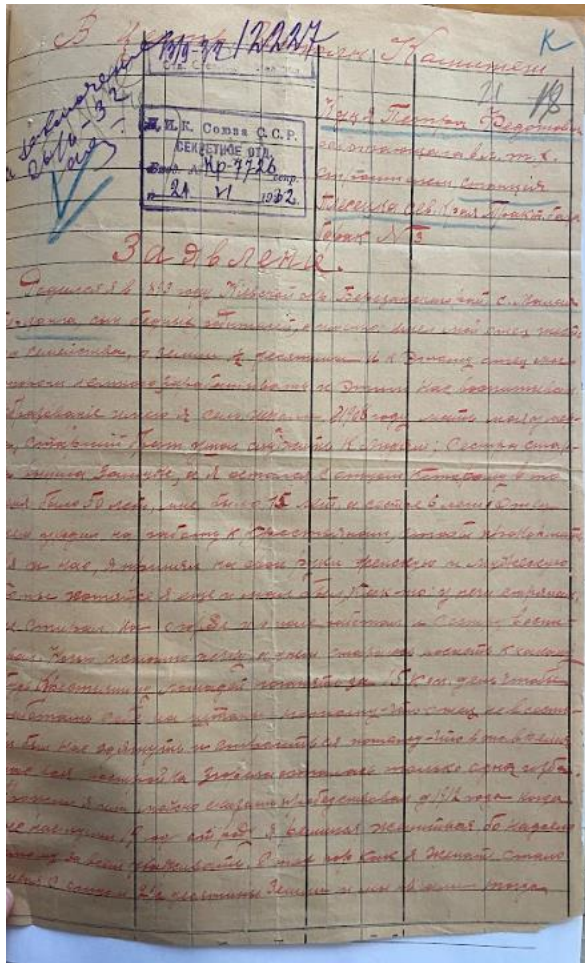
=0&S21STR=Derzhavne_polit_upra_nya_USRR (Дата звернення 15.05.24).

3. Як працювати із документами ЧК-КГБ: архівно-слідчі справи.
<http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/45/> (Дата звернення 15.05.24).

Додатки

Додаток 1

Заява-прохання про скасування вироку про заслання Петра Куця.

Джерело: ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1444. Арк. 18.

Додаток 2

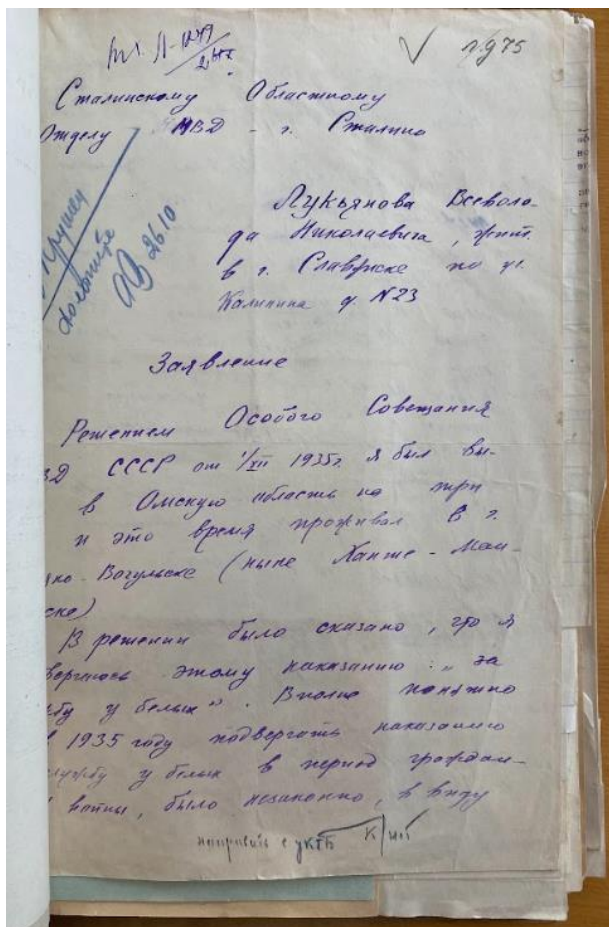
Фото Давида Савчука.

Джерело: ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63022. Арк. 40.

Додаток 3

Заява-прохання Всеволода Лук'янова про реабілітацію

Джерело: ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64863. Арк. 75.

Додаток 4

Фото Марії Гржелецької.

Джерело: ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 3773. Арк. 72.

Додаток 5

Світлини Йосипа Тихонова та Тетяни Кукси.

Джерело: ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62750 Т.1. Арк. 58, 100.